
Dr. sc. Zdenko Balog
Stjepana Radića 3.
48260 Križevci
zdenko_balog@yahoo.com

Primljeno/Received: 5. XI. 2023.
Prihvaćeno/Accepted: 1. V. 2024.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
DOI: 10.47325/zj.7.8-9.10

UDK 314(497.5Križevci)“18“

DEMOGRAFSKI OTISAK KRIZA U KRIŽEVCIMA 18. STOLJEĆA S POSEBNIM OSVRTOM NA „VELIKU GLAD“ 1785. – 1787.

Sažetak: Predložena studija donosi pregled demografskih kretanja u Križevcima zadnje trećine 18. stoljeća, s naglaskom na kolektivne krize i nesreće. Istraživanje se fokusira na epidemije i širenje bolesti s posljedicom povećane smrtnosti, nerodicu i gladne godine, te druge dokumentirane nesreće. Građa je u najvećoj mjeri crpljena iz župnih (matičnih) knjiga. Metoda se oslanja na statističke analize učestalosti događaja (krštenja, vjenčanja, smrti), a posebno anomalija, odnosno većih pozitivnih i negativnih odklona od prosječnih i očekivanih vrijednosti. Ponavljanjem uzorka oblikuje se nešto što kolokvijalno nazivam demografskim otiskom. Demografski je otisak različit, ovisno o vrsti ugroze ili nesreće, te se metodologija može koristiti prepoznavanjem demografskog otiska na temelju dokumentiranih i opisanih nesreća, ali jednako tako se mogu rekonstruirati ugroze i nesreće na temelju demografskog otiska prepoznatog u župnoj knjizi. Istražene su pošast 1767. – 1768., požar iz 1775., zdravstvene krize 1779. – 1782. i 1784. – 1785. te „velika glad“ 1785. – 1787. Učestalost velikih društvenih ugroza takva je da se sve godine nerodice i gladi i veće smrtnosti zbog bolesti niti ne mogu izdvojiti, jer se demografski otisci preklapaju i miješaju. Čini se da se radi o jednom od težih razdoblja povijesti Križevaca, s ukupnom višegodišnjom negativnom bilancom rođenih i umrlih.

Ključne riječi: Križevci, „velika glad“, župne knjige, demografski otisak, pošast, smrtnost, nupcijalitet

Predmet istraživanja, građa i metoda

U fokusu ovog istraživanja je zadnja trećina 18. stoljeća u Križevcima. Naglasak je na različitim krizama, kolektivnim nesrećama i katastrofama koje su pohodile zajednicu. Istraživanje se u najvećoj mjeri oslanja na župne knjige, poglavito knjige umrlih. Građa je uvjetovala vremenski okvir istraživanja, budući da je knjiga umrlih uredno vođena tek od 1763. Pretpostavka istraživanja je da svaka kriza zajednice (nerodica, gladne godine, elementarne nepogode, bolesti) ostavlja u župnim knjigama trag u povećanom ili smanjenom broju događaja, trag koji kolokvijalno nazivam *demografskim otiskom*.⁴⁵³ Postoje manje i srednje očekivane varijacije, dok veće, ustrajne i izražene varijacije (posebice one koje se javljaju u više od jedne župne knjige, kao i one koje se javljaju u istovrsnim župnim knjigama u većem broju župa okoline) prepoznajemo kao krizu u zajednici. Neke su nam krize poznate iz drugih, neovisnih vrela, kronika, isprava, odluka administrativnih tijela i slično, dok druge rekonstruiramo iz prepoznatih demografskih otisaka.

O župnim (matičnim) knjigama općenito, višekratno je pisano u literaturi pa ovdje nije potrebno ponavljati opća mjesta, koja će čitatelj s lakoćom i sam pronaći⁴⁵⁴. No ipak, obzirom na predmet, nije zгореga ponoviti neke stvari. Odluke Tridentskog koncila odnose se na evidentiranje krštenja i vjenčanja, dok je obveza vođenja trećeg registra, kataloga mrtvih, uslijedila naknadno. Jednako tako, i knjige umrlih u pravilu su najkasnije uvedene u župe te su ujedno i najlošije vođene knjige. Razlog ovakvoj praksi ne treba vidjeti u ishitenom uvjerenju da bi ove knjige možda bile manje važne od prvih dviju. Naprotiv: evidencija umrlih ključni je podatak za potvrdu slobodnog statusa svakog udovca i udovice koji ulaze u *drugi brak*.⁴⁵⁵ Kako je udovički brak redovna i raširena praksa predmodernog doba, ne može se opravdati aljkavost kojom duhovnici izostavljaju ključne identifikacijske podatke. Jednako tako neodgovorno vode i same upise, među kojima povremeno izostaju dulja razdoblja, mjeseci pa čak i godine. Doduše, jednaka se aljkavost i neodgovornost sporadično pojavljuje i u obje preostale župne knjige, ali u manjoj mjeri.⁴⁵⁶ Naglašavam ovo na početku ovog teksta upravo zbog toga

⁴⁵³ Termin nema uporište u povijesno demografskoj literaturi te ga na ovom mjestu koristim kao *terminus technicus* na razini ovog teksta, a to zbog lakše prohodnosti teksta za čitatelja.

⁴⁵⁴ FICOVIĆ, 1982., str. 7-19; KRIVOŠIĆ, 1988.; VLAHOV, 1992. – 1993., str. 278-282.

⁴⁵⁵ Izričaj *drugi brak* ne treba shvatiti kao redni broj braka, odnosno samo onaj koji je drugi po redu. U svojim tekstovima dosljedno koristim ovaj izraz kao termin za svaki udovički brak (drugi, treći, četvrti...), odnosno brak koji slijedi nakon završetka braka.

⁴⁵⁶ U obje knjige vjenčanih župe Križevci u razdoblju 1702. – 1809., upisano je 3995 mladenki, od kojih se 2786 udaje po prvi puta. Za više od 250 njih, dakle skoro svakoj desetoj, nije upisano djevojačko prezime, a nije velika rijetkost niti da izostane ime te je mladenka navedena tek po imenu oca. Ovakvi propusti kudikamo su teži zbog toga jer se pojavljuju grupirano, odnosno kao posljedica aljkavosti pojedinog duhovnika pa stvaraju rupe u istraživanju cijelih godina i dekada. Sličan je

što je prema mojem iskustvu župna knjiga umrlih za povijesna istraživanja posebno zanimljiva i bogata podacima. Štoviše, za istraživanje života zajednice bez okolišanja je prepoznajem *kao najvažniju građu među župnim knjigama*.

Prema optimalnim očekivanjima, matična knjiga umrlih dat će nam podatke o imenu i prezimenu te djevojačkom prezimenu pokojnika / pokojnice, a ako se radi o djetetu, o barem jednom roditelju, odnosno ocu (majci, ako je u pitanju nezakonito dijete) i dodatne identifikacijske podatke, poput sela, okruglo procijenjenog uzrasta, a kao obvezan podatak dolazi i mjesto ukopa. Iako je nabrojeno zapravo mnogo manje od onoga što *Rimski obrednik* propisuje, možemo biti sasvim zadovoljni ako nađemo ove podatke.⁴⁵⁷ Gotovo redovito izostaje djevojačko prezime udate pokojnice, no tu pomaže knjiga vjenčanih, naravno, ukoliko se radi o prvom braku i ako i ova knjiga nije vođena jednako insuficijentno kao i knjiga umrlih. Procjene uzrasta gotovo se redovito svode na veoma grubo zaokružene brojeve, 30, 40, 50 ili 60,⁴⁵⁸ dok profesija pokojnika / pokojnice i uzrok smrti budu upisani samo iznimno. Kod djece veoma često izostaje ikakva procjena uzrasta u knjizi umrlih, za razliku od odraslih osoba. Općenito, djeca se često upisuju čak i bez imena i oznake spola, samo kao *dijete toga i toga oca (ili majke, ako je dijete nezakonito)*, uz datum smrti i mjesto ukopa. Ovaj posvemašnji nedostatak brige o upisu djece proteže se jednako na staleže kao i na puk. Kao najredovitiji podatak pojavljuje se groblje ukopa, koje je navedeno čak i kad ostali podaci u potpunosti izostanu. Prema kraju 18. stoljeća pomalo se popunjavaju podaci: redovitiji postaju upisi imena i dobi djece, upisi profesije, a kao identifikacijski podaci unose se imena supružnika (rjeđe za muškarce), dok ćemo na upis uzroka smrti čekati sve do duboko u 19. stoljeće. Ovakvu situaciju susrećem u matičnim knjigama župa Križevci, Požega i Roč, koje sam posebno izučavao. U predloženom tekstu, u fokusu su knjige umrlih Župe Križevci.

Dvije župne knjige pokrivaju evidenciju umrlih tijekom 18. stoljeća. Na prvom mjestu je Matična knjiga pod inventarnim brojem 555, u koju su zajedno uvezani upisi vjenčanja od 1748. do 1809. te upisi umrlih od 1752. do 1788. Upisi umrlih ponešto su izmiješani (prigodom uvezivanja?) pa su najprije upisani pokojnici od kolovoza 1781. do početka 1788., na

slučaj s upisom udovičkog statusa mladoženje, koji kroz čitavu dekadu 1737. – 1746. nije uopće unesen, opširnije: BALOG, 2023., str. 25-30.

⁴⁵⁷ VLAHOV, 1992. – 1993., str. 279. Kao što je vidljivo iz uputa *Rimskog obrednika*, za crkvenu evidenciju mnogo je važnije verificiranje sakramenata umirućih (ispovijed, pričest, posljednja pomast), nego npr. uzrok smrti.

⁴⁵⁸ U razdoblju 1752. – 1763., dok se u knjige upisuju samo odrasli pokojnici, upisano je 473 pokojnika, od kojih je za 223 upisano da su preminuli s 30, 40, 50 ili 60 godina, dakle skoro polovina pokojnika na četiri okrugla broja. U razdoblju koje obrađuje ovaj tekst, 1779. – 1788., od ukupnog broja pokojnika, za koje je evidentiran uzrast, odnosno 1827 pokojnika, za 399 njih evidentirano je 30, 40, 50 ili 60 godina života. Kako se radi o 996 osoba koje su preživjele više od 15 godina, to je 40% pokojnika samo s ta četiri okrugla broja.

stranicama 131-167, a potom umrli od 1752. do kolovoza 1781., na stranicama 167-277a. U knjigu je upisano 4635 događaja (smrti), uz malo manji broj bilješki. Razlika nastaje zbog toga što je ponekad (rijetko) u jednu bilješku upisano dvoje pokojnika (npr. blizanci ili braća / sestre preminuli istog dana). Matična knjiga pod inventarnim brojem 557 upisuje pokojnike od siječnja 1788. do 1836., redovno paginirane od prve stranice nadalje. Na 18. stoljeće odnosi se prvih 36 stranica knjige koja ima ukupno 176 stranica. Kako prva knjiga završava upisima u siječnju 1788., a ova druga se na njih neposredno nastavlja, iz ove druge knjige uzeo sam bilješke do kraja 1788. Radi se o 270 događaja, kojima zaokružujem temu zanimljivu za 1788. godinu. Za statističku obradu iskoristive su tek bilješke nakon 10. srpnja 1763. Tada se, nakon višemjesečnog zastoja, počinju upisivati svi pokojnici, uključujući i djecu, što ranije nije bio slučaj. Zbog toga su uzete u obzir cjelovite godine od 1764. do 1788., ukupno 25 godina. U tih 25 godina upisano je 4286 događaja.

Župne (matične) knjige i krize (katastrofe) zajednice

Župna knjiga najpotpuniji je katalog događaja zajednice te bi trebala sadržavati podatke o vanjskim utjecajima i anomalijama u životu zajednice. Zacijelo, župne knjige to i sadrže, no ponekad baš i nije jednostavno iščitati podatke. Postoje tri uobičajene crkvene knjige, a svaka od njih na neki je način senzibilna prema krizama, ovisno o kojoj se vrsti krize radi. Iako bi možda prvi impuls bio da krize potražimo u knjigama umrlih, odnosno u povećanom broju ukopa kao posljedice krizne situacije, to gotovo nikad nije tako. Historijska demografija već veoma rano stavlja fokus na knjige vjenčanih. Za godine oskudice potvrđeno je da se najprije osjete na padu *nupcijaliteta*, ritma vjenčanja, jer vrijeme vjenčanja čovjek odabire i to prvenstveno vodeći računa da kuća bude puna.⁴⁵⁹ U tom smislu, Chaunu je sasvim određen: *Pad broja venčanja jedan je od karakterističnih znakova krize koju pokreću privredni razlozi.*⁴⁶⁰ Tragom ove tvrdnje, Krivošić analizira ritam vjenčanja, posebno u sjevernoj Hrvatskoj u razdoblju ‘velike gladi’ 1783. – 1787., u Varaždinskoj i dijelu Zagrebačke županije.⁴⁶¹ Brojčani podaci koji proizlaze iz dokumentiranih kriza toliko su uvjerljivi da sam Krivošić predlaže okretanje teze, odnosno da se više ne traži broj vjenčanja u krizi, nego se iz samog kratkotrajnog pada broja vjenčanja (jedna do tri godine) utvrđuje postojanje privredne krize, odnosno gladnih godina.⁴⁶² No zanimljivo je napomenuti da je utjecaj krize izraženiji kod vjenčanja

⁴⁵⁹ CHAUNU, 1977., str. 203; KRIVOŠIĆ, 1988., str. 18-29; KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 17-20; BALOG, 2023., str. 20-21.

⁴⁶⁰ CHAUNU, 1977., str. 203.

⁴⁶¹ KRIVOŠIĆ, 1988.; KRIVOŠIĆ, 1991.a.

⁴⁶² KRIVOŠIĆ, 1988., str. 20-21.

mladića i djevojaka nego kod vjenčanja u kojima je u bilo kojoj kombinaciji uključen udovac i/ili udovica.⁴⁶³

Nešto manje izraženo osjetan je i utjecaj na *natalitet*, dijelom zbog izostanka djece novovjenčanih parova, ali dijelom i zbog suzdržavanja kod već vjenčanih parova.⁴⁶⁴ Samo je po sebi razumljivo da se pad nataliteta izazvan padom broja vjenčanja ne pojavljuje istovremeno, nego se razvodnjava na sljedeće dvije godine. No što je onda s *mortalitetom*? Izvještaji suvremenika o masovnim umiranjima od gladi svakako su pretjerani. Iz matičnih knjiga u kojima se uzrok smrti unosi nešto redovitije vidljivo je da je izgladnjelost kao izravan uzrok smrti ipak iznimna.⁴⁶⁵

No gladne godine i godine opće nerodice samo su jedna od nesreća koje periodično pohode zajednicu. Kronike suvremenika, kao i ekohistorijska istraživanja govore o različitim oblicima nevolja, poput pošasti, elementarnih nepogoda (poplava, požara) i ratova. Naravno da je za zajednicu koban sinergijski efekt: ako izgladnjele žitelje spopadne zaraza, njihov će organizam biti lakši plijen, a to vrijedi i za oštre zime, postporođajne tegobe itd. Župne knjige, a posebno analiza dvije ili tri knjige za neko razdoblje, pružaju podatke koje nazivam *demografskim otiskom*. Demografski će otisak biti različit za različite nesreće i katastrofe, a njegovo ispravno očitavanje pomoći će nam popuniti praznine u kronikama i nedostatke podataka. I odmah uvodno, u tom smislu treba izraziti rezervu prema jednostavnim rješenjima, poput *pad broja vjenčanja > gladne godine*.

Veoma rano, u knjizi umrlih Župe Križevci naći ćemo zanimljiv slučaj *demografskog otiska* jedne očigledne nesreće u zajednici.

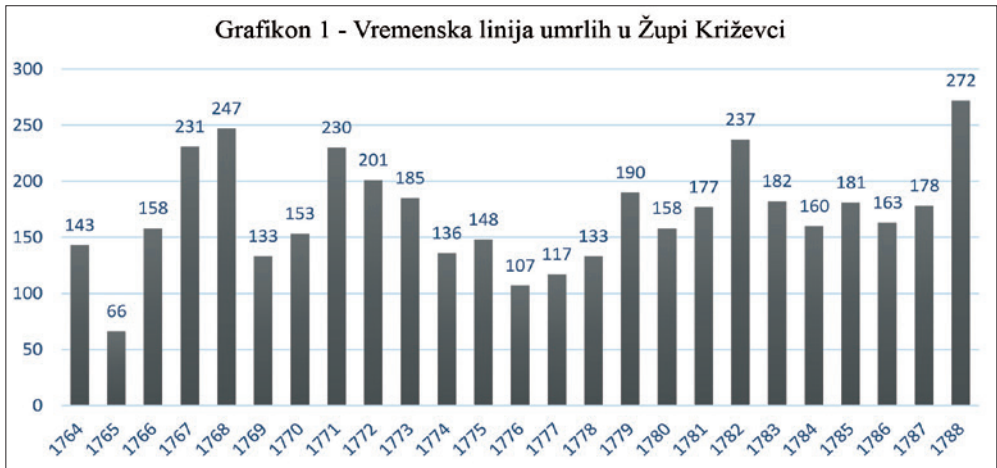
Rekonstrukcija jedne krize: prosinac 1767. – travanj 1768.

Istražene su godine od 1764. do 1788., ukupno 25 godina tijekom kojih je upisano 4286 pokojnika. Čini to 171,44 smrti godišnje (14,29 smrti mjesečno), što je osnova za indeksiranje „dobrih“ i „loših“ godina. Kada pogledamo na grafički prikaz ritma umiranja, na prvi se pogled izdvajaju neke godine. Kao posebno loše, izdvajaju se godine s više od 200 umrlih, odnosno s indeksom većim od 1,17. Takve su godine 1767. - 1768., 1771. - 1772., 1782. i 1788., a kao najgore izdvajaju se 1768. s 247 umrlih (indeks 1,44) te 1788. s 272 umrlih (indeks 1,59). Pogledajmo grafički pregled ovih 25 godina:

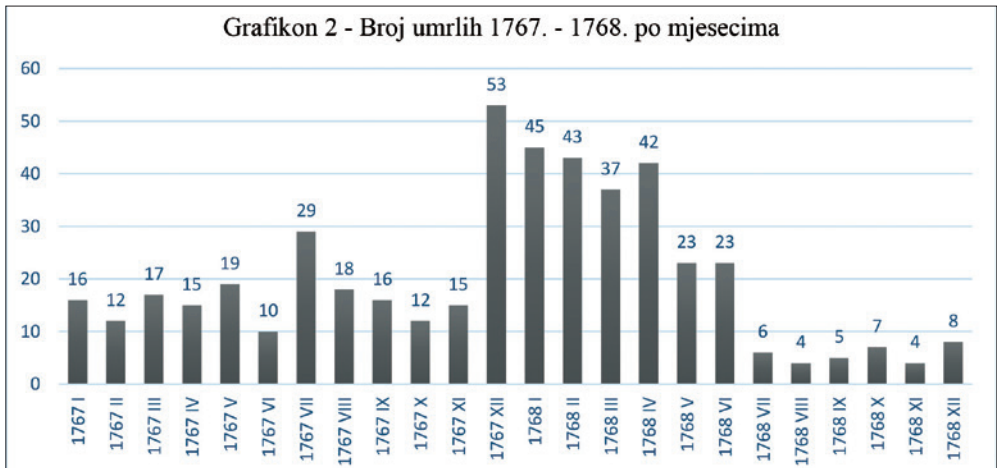
⁴⁶³ BALOG, 2024 (rukopis).

⁴⁶⁴ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 18-19.

⁴⁶⁵ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 19-20.

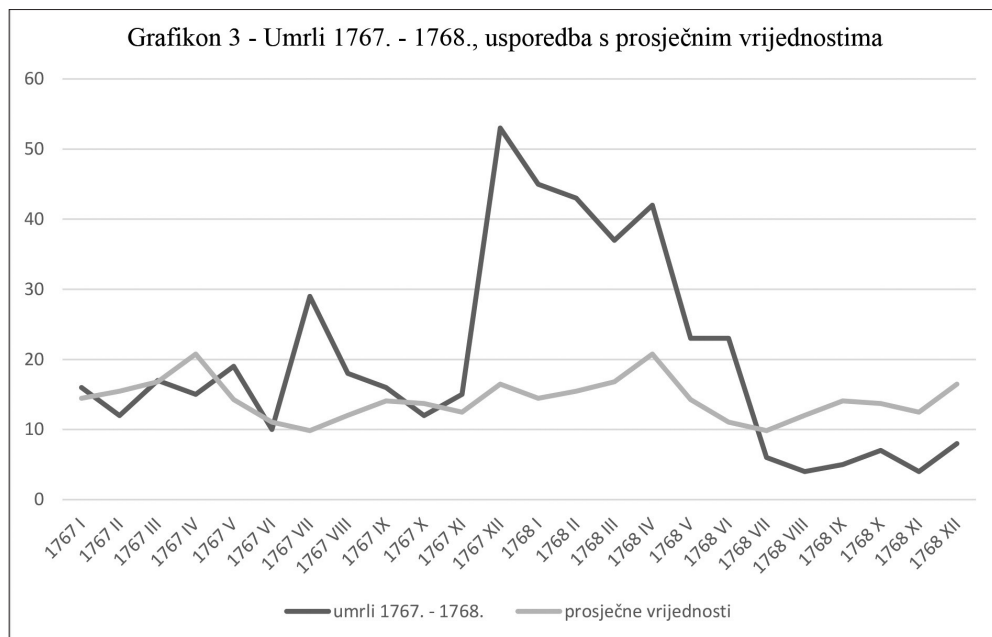
Kronološki prva anomalija je visok skok u broju umrlih 1767. – 1768., što ukazuje na neku drastičnu okolnost u zajednici. Godina 1767. počinje uobičajenim, čak relativno smanjenim brojem smrti pa se sve do studenoga izdvaja samo malo veći broj smrti u srpnju. Nagao skok broja umrlih događa se u prosincu: tog je mjeseca upisano čak 53 pokojnika. O tome koliko je to drastičan porast umrlih najbolje svjedoči podatak da se ovoliki broj umrlih u samo jednom mjesecu u ovoj župi neće ponoviti kroz stotinu godina.⁴⁶⁶ Sljedeća četiri mjeseca nastavlja se izrazito velik broj umrlih, od siječnja do travnja 1768.: 45, 43, 37 i 42 umrla te će tek u svibnju i lipnju pasti na po 23. Podsjećam, očekivani broj (prosječan) je 14,29 smrti mjesečno. Nakon lipnja 1768. broj se ne normalizira, nego pada drastično ispod prosjeka. Otisak ovog događaja dobro je vidljiv na grafičkom prikazu:

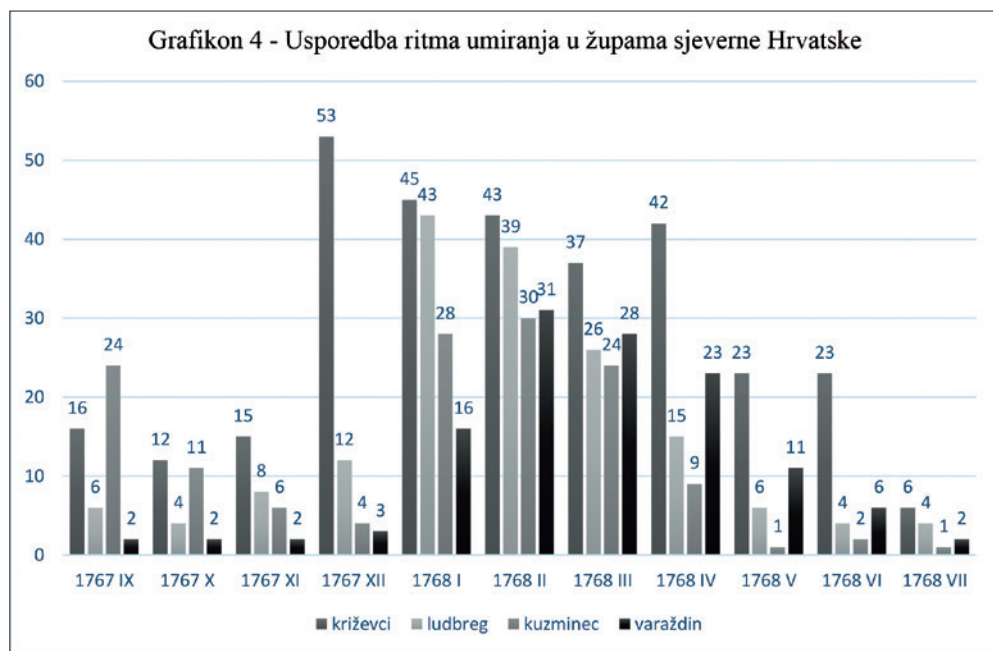
⁴⁶⁶ KRIVOŠIĆ, 1991., str. 216-218, Tablica XII.

Tijekom ovih pet mjeseci, usred uobičajenih prosječnih vrijednosti, događa se nagli skok broja smrti te tijekom 151 dana umire 220 osoba ili 1,46 dnevno. Ove podatke treba staviti u kontekst na više razina:

- Dnevni prosjek umiranja u dužem razdoblju (1764. – 1788.) je 0,47, što pokazuje više nego trostruki skok slučajeva smrti u ovih pet mjeseci. To znači da se u kontekstu same knjige umrlih, odnosno slijeda knjiga umrlih Župe Križevci radi o trostrukom skoku u odnosu na očekivano. Međutim, kao što znamo smrt se ne događa jednolično tijekom godine, nego ima svoju sezonu, jednako kao i vjenčanja ili krštenja (zapravo začeca). Standardne sezonske oscilacije smrti u Križevcima govore o vrhuncu umiranja tijekom travnja, kada umire oko 12,11% svih osoba umrlih tijekom spomenutih 25 godina. Pored travnja, tu su još ožujak i prosinac. Ove su oscilacije, međutim, toliko male da ni na kakav način ne relativiziraju skok koji nastaje na prelazu 1767. / 1768. godine. U prosječnom prosincu umire 16,48 osoba, a u ovom slučaju 53, prosječan travanj odnese 20,76 žitelja Župe, a travanj 1768. odnosi ih 42. Tijekom prosječnih pet mjeseci od prosinca do travnja umre 83,96 osoba pa skok na 220 smrti svakako traži neki dodatni uzrok, koji izlazi iz okvira godišnjih oscilacija.

- U kontekstu ostalih knjiga ove župe nema niti govora o krizi: knjiga vjenčanih bilježi natprosječan broj vjenčanja, ne samo za 1767., koja prethodi predmetnim događajima, nego i sljedeće tri godine u kojima je broj vjenčanja natprosječan. Jednaka je situacija i u knjizi krštenih, u kojoj će također tek s 1771. godinom doći do manje značajnog pada ispod prosjeka. Što god se dogodilo u Župi, vezano uz knjigu umrlih, nije imalo nikakvih referenci prema natalitetu, kao i prema nupcijalitetu.
- Događa li se išta slično u obližnjim župama? Preuzeo sam podatke Krivošićevih i Gabričevićevih istraživanja za župe Ludbreg, Kuzminec i Varaždin. Ovdje je rezultat zaista iznenađujući. U sve tri spomenute župe bilježimo isti drastični skok u broju smrti, koji se od Križevaca tek neznatno razlikuje. U Ludbregu i Kuzmincu do skoka broja smrti dolazi u siječnju 1768., mjesec dana nakon Križevaca, te će trajati nešto kraće, do ožujka. U Varaždinu počinje tek postupno u siječnju, dok je izražen skok u broju umrlih u veljači i traje do travnja, nakon čega se tokom svibnja normalizira. Pogledajmo grafičku vizualizaciju:

Dakle, što god da je pogodilo Križevce na prelazu 1767. – 1768., imalo je utjecaj na širu regiju. Jače je pogodilo Križevce, a ostale župe tek malo manje. Iako se ovo već

ranije moglo naslutiti, sad se može uzeti kao sigurno da se radilo o zarazi, odnosno širenju bolesti koja je u velikom postotku i smrtonosna. No prije nego nastavim s analizom prirode ove krize, otvorit ću još jedan mogući kontekst, zapise suvremenika i ostale isprave historijske građe.

- Literatura ne spominje neku pošast ili bilo kakvu drugu nesreću koja bi opravdala ovaj nagli skok umiranja u široj regiji. Nažalost, samo s kratkom bilješkom zapisanom početkom 1767. zaključen je Krčelićev ljetopis *Annuae*,⁴⁶⁷ koji je pored drugih podataka i događaja podrobno obrađivao i pojave elementarnih nepogoda, kao i pošasti koje su poharale Hrvatsku. Jednako nam je zanimljiva i stara spomenica Župe Križevci, koju velikim marom piše župnik Josipović za vrijeme svojeg službovanja 1752. – 1763. Nakon odlaska župnika Josipovića iz Križevaca, nasljeđuje ga Ignac Kutnjak, koji istim marom nastavlja voditi župnu spomenicu. Bez objašnjenja Kutnjak će 1776. prestati voditi ovu spomenicu, no to znači da bi razdoblje koje nas zanima trebalo biti dobro pokriveno. Ipak, Kutnjak u opširnim bilješkama iz ove dvije godine ne spominje ikakav razlog za ovako povećan broj umrlih, bilo pošast ili nešto drugo. Za 1767. godinu spominje slab jesenski urod:

*Tekuća godina, uključujući i mjesec srpanj (1767.), bila je veoma sparna, bez kolanja zraka. Ipak, koncem kolovoza i početkom rujna mogli smo se razveseliti čestim kišama, ali je bilo i nevremena. Tako se dogodilo da je došlo do velikog manjka vina. Ali nije bilo ni mnogo žita, jer je u nekim krajevima bilo tuče, a u drugima je vladala suša. Jesen je bila lijepa, ali gospodarima nije bila draga jer su malo vremena boravili u berbama.*⁴⁶⁸

Jednako tako i 1768., Kutnjak se bavi nekim općim stvarima, a posebno narušavanjem nekih ingerencija njega kao župnika. Potpuno je nejasno da niti jednom rečenicom ne spominje događaj koji je lišio života 220 njegovih župljana u samo pet mjeseci!

Zanimljiv je jedan podatak koji nalazimo u sasvim drugom kontekstu: u drugoj polovini 1768. izvedena su dva oltara za kapelicu svetog Roka na sjeveru Gornjeg grada u Križevcima. Radi se o oltarima svetog Blaža i Erazma, te svetog Roka. Ovaj drugi donekle je improviziran rad, koji djelomično uključuje retabl netom dovršenog oltara svetog Udalrika, ali s novim kipovima i titularom. Svi su kipovi djelo varaždinskog kipara Fridrika Pettera; sačuvan je ugovor

⁴⁶⁷ KRČELIĆ, 1952.

⁴⁶⁸ Spomenica RKT Župe Križevci, preveo Ljudevit Plačko, rukopis u GMK, str. 66, (zadnju rečenicu bi trebalo provjeriti s originalom).

potpisan s njim iz rujna 1768.⁴⁶⁹ Ovdje prepoznajem nekoliko zanimljivih podataka. U kapelici svetog Roka nekoliko mjeseci nakon završetka ove krize podižu se dva oltara, od kojih jedan posvećen titularu kapele, svetom Roku. Sveti je Rok popularni zaštitnik od kužnih bolesti i pošasti, sveti Blaž zaštitnik je od bolesti grla, a Erazmo zaštitnik od grčeva i probavnih tegoba. Oltar svetog Roka podiže se posebnom hitnjom, tako da nije niti izveden cjelovito, nego su postojećem oltaru promijenjeni kipovi, a s njima i titul. Budući da je ovaj oltar u kapelici podignut oko 1748.,⁴⁷⁰ morao je postojati doista jak povod da se novi oltar demontira i da se uklone kipovi i postave kipovi novog titulara. Neki zavjet uz završenu epidemiju?

Što nam još o ovoj dubokoj krizi može reći sama knjiga umrlih? Među umrlima ne ističe se posebno niti jedan dobni razred, odrasli, djeca, dojenčad, jednako kao što se ne ističe niti selo nasuprot grada, i obrnuto. Svi su parametri negdje u dugoročnom prosjeku međusobnog odnosa, ali u povećanom broju. Ipak, nešto upada u oči u samoj knjizi umrlih, *imena*, točnije *prezimana*.

U razdoblju trajanja ove krize umrlo je sedmero članova roda *Drukčević* (Drukchevich).⁴⁷¹ Zapravo šestero, dok je jedna žena istog prezimena umrla u svibnju, odmah nakon završetka najveće krize. Radi se o četiri odrasle osobe, jednom djetetu, dok su ostali podaci manjkavi. Ovaj se rod pokapa na mjesnom groblju Svete Katarine u Erdovcu. Pet odraslih i jedno dijete iz roda *Harča* (Harcsa) također umiru u istom razdoblju. Dio ih je pokopan u Erdovcu, a dio na župnom groblju Svetog Križa. Rod *Kemenović* (Kemenovich), u istom razdoblju gubi troje djece i jednog odraslog člana. Pokapani su na župnom groblju, a jedno dijete u Erdovcu. Troje odraslih i dvoje djece također je izgubio podgajčki rod *Logomera*. Gradsko selo Podgajec uobičajeno se pokapa na župnom groblju. Samo u roku od dva tjedna umiru tri osobe prezimena *Šaban* (Saban). Bilješke su manjkave pa je nejasno radi li se o odraslima ili djeci. Svi su pokopani na gornjogradskom groblju Svetog Ladislava. U istom razdoblju umire deset članova roda *Knezića* (Knezich), od kojih troje odraslih. Ovaj rod živi u prigradskom selu Majurcu te se pokapaju na župnom groblju.

Najveći broj navedenih osoba iz pojedinog roda umire nekako grupno, po više njih u roku od nekoliko dana. Ponekad je moguće djelomično uspostaviti međusobne odnose, ali rijetko, jer su bilješke ovih mjeseci veoma manjkave. Vjerojatno kao posljedica neuobičajeno velikog broja događaja upisi obiluju nejasnim kraticama, te su posebno neuredno pisani. Pogledat ćemo za primjer upise bilješki na str. 202, za prosinac 1767.:

*Die 7 obiit Michaelis Kollarich uxor provisa Catholice deposita ad S Cruceem
annorum circiter 21 / Eadem obiit prolis Visak deposita ad S Ladislaum*

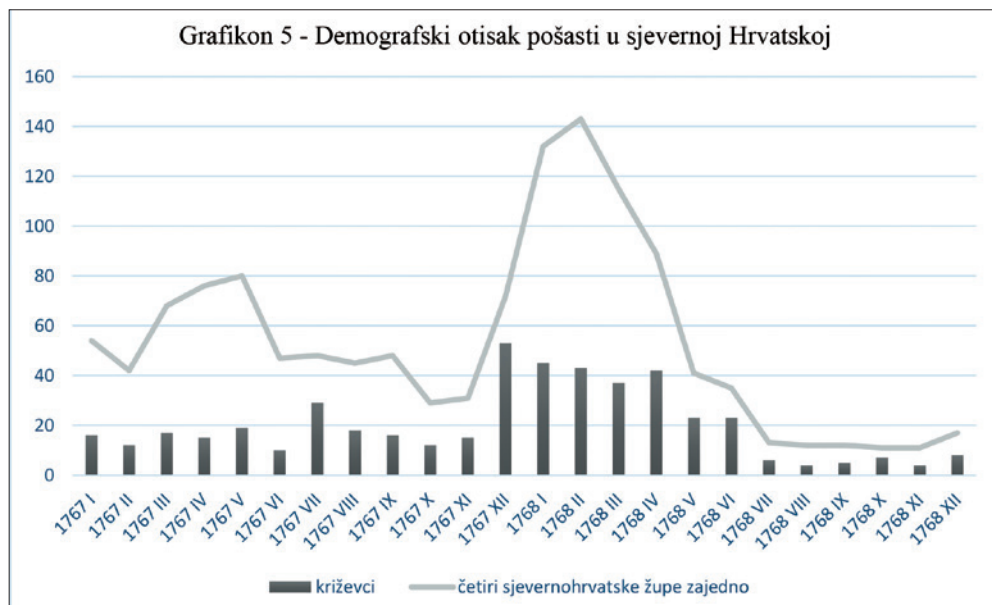
⁴⁶⁹ BARIČEVIĆ, 1979., str. 55-62.

⁴⁷⁰ BARIČEVIĆ, 1979., str. 58.

⁴⁷¹ Svi imenom navedeni pokojnici upisani su u HR-HDA, inv. br. 555, str. 202-208.

/ Die 9mo obiit in Dno Catharina Drugssich provisa Catholice deposita ad S Ladislaum / Die 10 obiit virgo Fresia apud Janechich provisa Catholice deposita apud S Crucem annorum 15 / Eodem Dorothea obiit Pridvecz (?) provisa Catholice deposita ad S Crucem annorum circiter 60 / Die 10 obiit in Dno Catharina menbdica in Xenodochio provisa deposita ad S Crum annorum circiter 65.⁴⁷²

Podaci su manjkavi, pa često uz neku labavu referencu na supruga ili oca, izostaje čak i krsno ime, i to ne samo kod djece. Od određene je pomoći usklađivanje podataka s druge dvije župne knjige. Tako sam uspio popuniti dio manjkavih podataka iz ove knjige. Svakako se radi o pojedinim domovima koji su više pogođeni, posebno domovi u Majurcu, Erdovcu i Dijankovcu, koje karakterizira organizacija stanovanja sa složenim obiteljima, većeg broja parova s djecom u zajedničkom boravištu. Nije potrebno naglašavati koliko su prilikom pošasti ovakve zajednice izložnije.⁴⁷³

⁴⁷² HR-HDA, inv. br. 555, str. 202.

⁴⁷³ Na sličnu sam pojavu naišao proučavajući epidemiju kuge u Požegi 1739., gdje je također život bio organiziran uglavnom kroz mnogoljudne domove s po više parova s djecom. Npr. rod *Omančević* (Omancsevich) sastojao se od četiri oženjena brata i njihovih žena i djece, te su gotovo svi članovi obitelji podlegli epidemiji, Balog, 2021., str. 27-28. Za organizaciju domova u župi Križevci karakterističan je primjer majurečkog roda Knezića, kojeg sam gore spomenuo, opširnije: BALOG, 2023., str. 163-169.

Na grafikonu je vidljivo snaženje i jenjavanje pošasti u Križevcima, ali i u odnosu prema sve četiri župe za koje sam imao podatke. Najznačajnija raširenost epidemije događa se u prva tri mjeseca 1768., kada u četiri župe umire više od stotinu osoba mjesečno.

Pošast koja je sjevernu Hrvatsku zahvatila krajem 1767., posebno je pogodila Križevce, gdje je trajala oko pet mjeseci. Nije bila posebno raširena, jer joj u daljim župama (Brdovec) nema tragova. Pošast zahvaća sve uzraste, a posebno pogađa mnogočlane složene obiteljske zajednice. Sjećanje na događaj u zajednici je ostalo kroz novopodignut oltar svetog Roka. O ovom događaju najjače svjedočanstvo ostaje kroz demografski otisak u matičnoj knjizi mrtvih.

Požar u Križevcima 12. travnja 1775.

Spomenica Župe Križevci, koja je vođena veoma različito, već prema odgovornosti pojedinog župnika, donosi i podatke o katastrofama koje zahvaćaju zajednicu. Spominjani župnik Kutnjak, koji 1776. neobjašnjivo prestaje vršiti upise u Spomenicu, u jednoj od svojih posljednjih bilješki ostavlja nam svjedočanstvo o katastrofalnom požaru koji je poharao grad:

12. travanj te godine (1775.) osvanuo je kao jedan od najnesretnijih dana za ovaj grad. Naime oko pola dva sata poslije podne, blizu župnog imanja i u blizini župne crkve u zaselku zvanom Berek, buknuo je požar, koji je zbog vrlo jakog sjevernog vjetrova za samo četvrt sata zahvatio čitav Donji grad koji se uspostavio oko crkvice sv. Florijana, tako da je čitav Donji križevački grad bio pretvoren u pepeo. Od grada nije ostalo ništa osim dimnjaka koji su označavali gdje su bile kuće. U čitavom donjem gradu nije ostala pošteđena niti jedna kuća osim župnog imanja i dviju kuća uz groblje župne crkve, štala na imanju baruna Magdalenića. Izgorjela su sva imanja kao i dvije male kuće uz potok Vrtlin.

Zbog velike vatre i jakog vjetrova, vrlo velikoj opasnosti je bila izložena i sama utvrda (Praesidium) i ostali dio grada. Izgorjele su 92, tj. devedeset i dvije kuće, kao i sve graševine koje su pripadale tim kućama. Stanovnici jedva da su mogli nešto spasiti od svoje imovine. Izgubivši gotovo sve, raspršili su se pričajući kakav ih je požar zahvatio, a svaki pametan čovjek si je to mogao predstaviti.⁴⁷⁴

Dakle, ovdje imamo dramatičan i autentičan opis vjerodostojnog svjedoka o jednoj katastrofi koja je snašla Križevce, točnije, donjogradske predgrađe oko kapelice svetog Florijana. Je li ovaj kobni događaj ostavio ikakav demografski otisak?

⁴⁷⁴ Spomenica RKT Župe Križevci, preveo Ljudevit Plačko, rukopis u GMK, str. 72.

- Na dan 12. travnja 1775., u knjigu umrlih nije unesena niti jedna bilješka. Toga dana nitko nije umro niti poginuo. Niti sljedećih dana – dopustimo li mogućnost da su u ruševnom zgaristu tek naknadno nađeni nesretnici, odnosno da su umirali od posljedica, ozljeda i opeklina – nema bilješki koje bi ukazivale na pogibiju u požaru.
- Broj svadbi te je godine bio približno prosječnih 43. Većina ih je, doduše, slavljena u siječnju i veljači, kao što je uobičajeno. No njihov se ritam nastavlja nesmanjeno i nakon korizmene zabrane, a u sljedećoj godini broj raste do sasvim ugodnih 53. Sve do „velike gladi“ nema opadanja broja svadbi, što bi ukazivalo na krizu izazvanu požarom.
- Natalitet nije smanjen. Sve do krizne 1779. u prosjeku je ili iznad prosjeka po broju rođene djece, dok je bilanca rođenih prema umrlima izrazito pozitivna.

Da ovaj izvještaj o požaru nije datiran, prema ritmu događanja u matičnim knjigama bili bismo ga skloni datirati u 1779. godinu. Kada je u prvom velikom požaru u Križevcima 1735. izgorio Donji grad – odnosno predgrađe gdje će tim povodom biti izgrađena crkvice svetog Florijana – trajala je višegodišnja kriza vjenčanja. Broj vjenčanja stabilizirao se tek za tri godine, 1738. Nešto manje, ali primjetno, destabilizirao se i natalitet. Ipak, i ova kriza nije tako izražena kako bi bilo za očekivati nakon dramatičnih opisa požara.

Sve je ovo zanimljivo i ostavlja niz otvorenih pitanja. Nema razloga sumnjati u izvještaj župnika, dušobrižnika i očevica ovih događanja. Požari nisu nesreća koja ostavlja masovni pomor, barem ako nije riječ o gusto naseljenim i velikim urbanim strukturama, uskim ulicama i višekatnicama. Ovdje se radi o semiurbanom, gotovo ruralnom predgrađu kućanstava organiziranih u obiteljske prizemnice. Frazu „spasiti goli život“ treba shvatiti doslovno. Bijegom iz goruće kuće nesretnik, doduše, spašava život, ali ostaje bez svega. Pa ipak je iznenađujuće da u metežu u kojem je izgorjelo cijelo naselje nije baš nitko stradao. Od toliko osiromašenih obitelji, a prema riječima očevica župnika, i velikog broja raseljenih, očekivali bismo nekakvu depresiju u nupcijalitetu (osiromašeni) kao i u natalitetu (raseljeni).

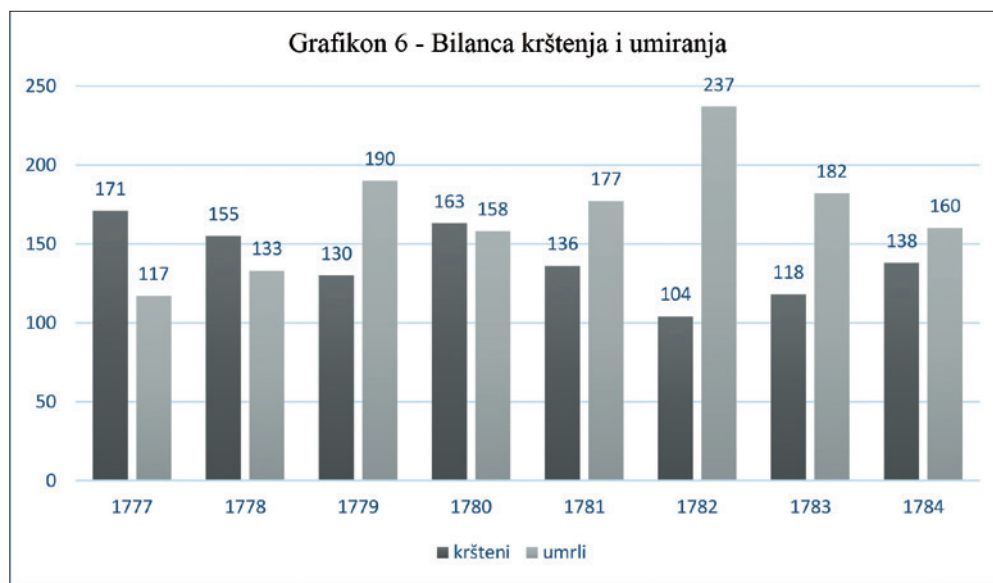
Kriza 1779. – 1782., o čemu se zapravo radi?

Opet susrećemo zanimljiv demografski otisak, iza kojega nema mnogo izvanjskih podataka. Znamo brojčane pokazatelje, ali ne i što ih je potaklo. Te se godine (1779.) snažno negativno okreću trendovi *nataliteta* i *mortaliteta*, što traje do 1782., međutim, opet bez negativnog utjecaja na *nupcijalitet*.

Što se zapravo dogodilo? U četiri godine, 1779. – 1782., kršteno je 533 djece, dok ih je istovremeno umrlo 762. U samo četiri godine broj umrlih za 229 premašuje broj živorođe-

nih. Među umrlima brojimo 377 djece do pet godina starosti, 49,15% svih umrlih. Po godini to znači da je kršteno 133,25 djece, dok je umrlo 190,50 osoba. Godišnja bilanca je -57,25. Nesrazmjer je drastičan te se, prije svakog daljeg razmatranja i analiza, treba upitati da li se odjednom toliko smanjio broj krštenja ili je porastao broj smrti?

U dužem vremenskom periodu, od početka vođenja knjige umrlih, od 1764. pa do godine 1808., godišnje se krsti 145,73 osobe, a umire ih 147,16. Demografski minus nadoknađuju doseljenici, priženjeni momci i djevojke, osobe u službi, kao i obrtnici, koji po završenom zanatu ostaju u Križevcima. Dakle, vidljivo je da se kriza 1779. – 1782. događa na obje strane, ali ipak u manjoj mjeri kroz opadanje krštenja (12,48 krštenja manje od očekivanog prosjeka), ali u mnogo većoj mjeri osjetljivim porastom stope smrti (43,34 umrlih godišnje više od prosjeka). Pogledajmo međusobne odnose kroz brojčane vrijednosti:

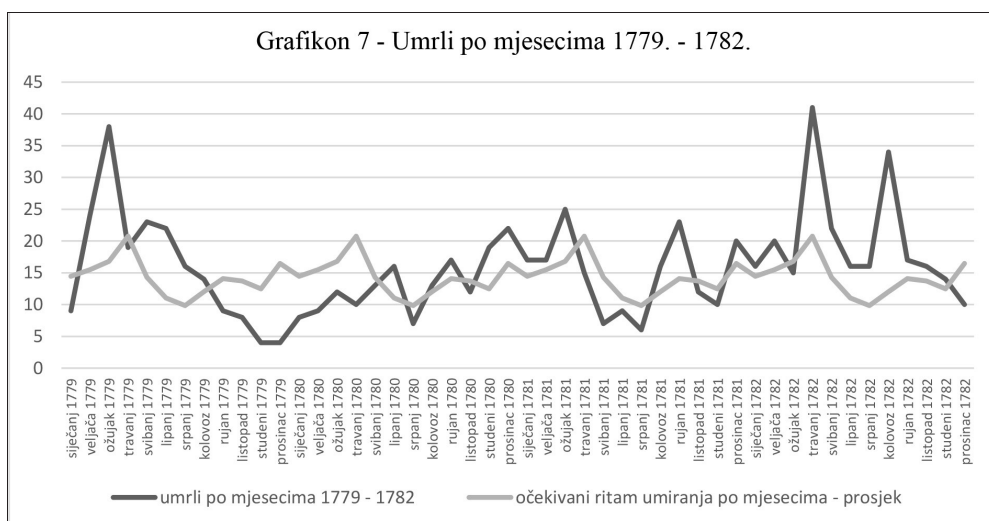

Ako broj umrlih značajno premaši broj krštenih, pa ako se to još dogodi dvije-tri ili čak više godina za redom, svjedoci smo krize koja ima vanjski uzrok. Postavimo li ove podatke u širi vremenski kontekst, odmah moram napomenuti da je čitava zadnja trećina 18. stoljeća za Križevce bila teška, bremenita različitim nesrećama te da je ukupna bilanca razdoblja koje je obrađeno (1764. – 1808.) negativna. Kršteno je 6558 djece, dok je u istom razdoblju umrlo 6622 osobe. Uz tu neveliku, ali postojano negativnu bilancu, godine 1779. – 1782. izdvajaju se kao posebno loše. U donjoj tablici uspoređeni su stvarni podaci za ove četiri godine s pokazateljima koji bi se realizirali da su ove četiri godine bile prosječne za razdoblje 1764. – 1808.

	rođeni	umrli	prirast
1779. – 1782.	533	762	-229
prosjeak / očekivano	583	588	-5
razlika	-50	174	-224

Razlika je drastična: prosječne bi godine dale samo 5 umrlih više nego krštenih, dok se u ove četiri godine ova razlika penje na 229 osoba. U zajednici koja broji oko 2700 duša to je gubitak od skoro 10% populacije.

Četiri godine je dugo razdoblje, predugo da ih svedemo na jedinstven demografski otisak, odnosno na jednu vrstu događaja koja izaziva posljedicu. Dugotrajne, cjelogodišnje (višegodišnje) krize, poglavito kao posljedica nerodice i gladi, manifestiraju se kroz ritam vjenčanja, donekle krštenja, a tek u manjoj mjeri umiranja. Povećana smrtnost kroz četiri uzastopne godine ukazuje na više od jedne bolesti koja se pojavljuje u zajednici. Iskustvo sa zdravstvenim krizama i pošastima s povećanim smrtnim ishodom pokazuje da se pojavljuju iznenada, najčešće su u samom startu žestoke, ali su i kratkotrajne te se njihov demografski otisak razlučuje tek u mjesecima, a malo ili nimalo na razini godina. Mjesečno kretanje broja mrtvih kroz ove četiri godine (48 mjeseci) prolazi oscilacije od najmanje 4 preminula u mjesecu pa do najviše 41. Prosjeak je 15,88 umrlih mjesečno, a median 16. Samo 5 pojedinačnih mjeseci premašuje srednju vrijednost za 50%: u veljači i ožujku 1779., 24 i 38 umrlih, u ožujku 1781., 25 mrtvih, a u travnju i kolovozu 1782., 41 i 34 umrla. Vremenska linija po mjesecima izgleda ovako:

Pratimo liniju očekivanog ritma umiranja kroz godinu, baziranu na višegodišnjem prosjeku, u usporedbi s krizom 1779. – 1782. Kretanje broja umrlih kroz veći dio vremena pokazuje manja, očekivana odstupanja od prosjeka, koja se prema očekivanim vrijednostima jednako kreću u plusu, kao i u minusu. Na prvi je pogled vidljivo da kroz ovo četverogodišnje razdoblje nije trajala neka ustrajna kriza, odnosno zdravstvena ugroza, nego se radilo o nekoliko kratkotrajnih.

Otprilike je pet mjeseci trajao period povećanog umiranja od veljače do lipnja 1779., te su umrle 142 osobe. To je gotovo godišnji prosjek umiranja u Župi, a kriza traje od polovine veljače, kroz ožujak, te je u mjesec i pol poumiralo više od pedeset župljana. Povećana smrtnost u valovima traje još tri mjeseca, a kroz sljedećih pola godine, kako je uobičajeno poslije kriza, smrtnost pada ispod prosjeka. Prosjek uzrasta preminulih u ovih pet mjeseci je 20,02 godina, udjel dojenčadi među umrlima je 26,95%, a djece do pet godina 48,94%. Od lipnja 1780. broj umrlih kreće se malo iznad očekivanih vrijednosti, i tako oko godinu dana, da bi novi skok nastupio u rujnu 1781. s 23 preminula. Bilo ih je doduše u ožujku još više, 25, ali u proljeće (ožujak – travanj) umiranje je na očekivanom vrhuncu pa se ovaj broj ne ističe posebno. Skok umiranja u rujnu kratkotrajan je i ne posebno istaknut, no veoma brzo uslijedit će nešto uočljivija kriza: u razdoblju od travnja do rujna 1782. umrijet će 162 osobe, dakle u sedam mjeseci umrijet će znatno više od godišnjeg prosjeka. U ovoj krizi prepoznamo dva žestoka skoka, i to u travnju 41 preminuli i u kolovozu 34.

Ova dva vala povećanog umiranja, veljača – srpanj 1779. i travanj – rujna 1782. po strukturi umrlih su ponešto različiti. Dok se u prvom udaru 1779., povećao broj umrle djece, kao i odraslih, u krizi 1782. stradale su osobe starije od 5 godina, dok se ovih mlađih broj gotovo i nije promijenio. Pogledajmo tablicu:

	veljača – srpanj 1779.		travanj – rujna 1782.		1764. - 1788.	
	broj	udjel	broj	udjel	broj	udjel
≤ 1 godina	38	26,95%	36	22,78%	1106	29,04%
≤ 5 godina	69	48,94%	71	44,94%	1784	46,85%
svega umrlih	141	100,00%	158	100,00%	3808	100,00%

Važno je napomenuti da mala razlika između stvarnog broja umrlih i onih koji su upisani u gornju analitičku tablicu nastaje zbog osoba kojima nije moguće utvrditi uzrast u vrijeme smrti, pa su izuzeti iz utvrđivanja udjela dobnih skupina.

Na prvi je pogled vidljivo da obje ove krize, ona u 1779. i u 1782. pogađaju odraslu populaciju, pa će u prvoj biti malo, a u drugoj znatno manji udjel djece i dojenčadi. To drugim riječima znači da povećan broj umrlih otpada uglavnom na odrasle osobe, odnosno da od

bolesti umiru više odrasli nego djeca. Ovaj će podatak biti zanimljiv povjesničaru medicine da eventualno prepozna prirodu ugroze, odnosno vrstu bolesti koja je pogodila Križevce.

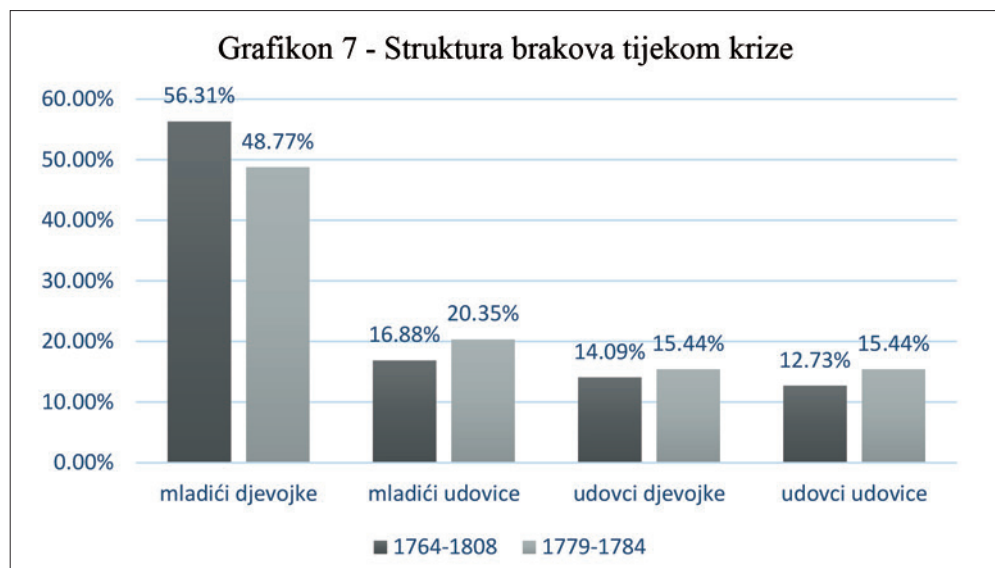
Spomenimo da ova zdravstvena ugroza ima svoj odraz i u široj okolici Križevaca: neočekivano velik broj preminulih zabilježen je u Ludbregu. Župa Ludbreg bilježi godišnji prosjek smrti 81,49, a 1782. umrlo ih je 121. Samo u četiri posljednja mjeseca ove godine umrlo je 67 osoba, dok je očekivani prosjek za ova četiri mjeseca 25,71. Ova kriza samo za mjesec-dva kasni za posljednjim snažnim odstupanjem u broju smrti križevačke župe pa nije za isključiti da se ista ugroza širila od Križevaca i s mjesec zakašnjenja zahvatila i Ludbreg.

Što se prve krize tiče, one u 1779., ona nalazi svoj odraz u Varaždinu. Dakle, kriza koja se u Križevcima ističe povećanom smrtnošću u veljači i ožujku 1779., neposredno se nastavlja od ožujka pa sve do srpnja u Varaždinu. Vrhunac doseže u svibnju s 55 preminulih (očekivani prosjek 21,85) i lipnju s 51 preminulim (očekivano 15,35). Jednako kao i Ludbreg, kroz čitavo ovo razdoblje Varaždin ne pokazuje drugih iskoka povećane smrtnosti, nego dapače, čitavo četverogodišnje razdoblje odlikuje ispodprosječna smrtnost. Za razliku od Varaždina i Ludbrega, kroz čitave četiri godine u Križevcima dolazi do jačih oscilacija s čestom tendencijom probijanja očekivanih vrijednosti.

Istovremeno, *nupcijalitet* kroz ove četiri godine u Križevcima se drži na nadprosječnim 43,75 vjenčanja godišnje (prosjek 1717. – 1808. je 39,97 vjenčanja). Svjedočili smo već jednoj krizi knjige umrlih, koja jednako tako nije ostavila svoj otisak u ritmu *nupcijaliteta* pa ovo ne djeluje posebno iznenađujuće. Možda više intrigira činjenica da se i ovaj puta, jednako kao i za vrijeme krize 1767. – 1768., broj vjenčanja povećao. Prosječan broj brakova u širem razdoblju iznosi 39,97 vjenčanja godišnje. Međutim, u razdoblju krize 1779. – 1782., prošireno kroz sljedeće dvije godine, godišnji ritam vjenčanja iznosi 47,50. Krizu godina 1779. – 1782. proširio sam kroz dvije godine, budući da su brakovi ponešto troma kategorija, koja se planira i sklapa prema dogovorima, a i zbog toga što se većinom sklapa početkom godine. Povećanje je značajno, iznosi oko 20% više od višegodišnjeg prosjeka. Zanimljivo je da je ranije spomenuta kriza 1767. – 1768., proširena na sljedeće godine (do 1771.), proizvela identičan efekt: broj vjenčanja je skočio na 46,25 događaja godišnje. Ovo traži dodatno istraživanje. Kakva je bila struktura parova u vrijeme povećanog broja vjenčanja?

U razdoblju 1764. – 1808., koje ograničavam zbog ujednačene metodologije,⁴⁷⁵ očekivano dominiraju brakovi mladića i djevojaka (obostrano *prvi brak*), no nikako nije zanemariv udjel

⁴⁷⁵ Kako uglavnom nastojim očitati demografski otisak paralelno u knjigama vjenčanih i umrlih, ograničio sam se na početnu godinu 1764. Ranije sam istražio strukturu brakova u mnogo širem razdoblju, od 1717. – 1808., te su prema izlučenim podacima brakovi zastupljeni u sljedećim postocima: mladići – djevojke: 59,40%, mladići – udovice: 20,35%, udovci – djevojke: 10,34%, te udovci – udovice: 9,91%. Ove podatke donosim izvan gornjih analiza zbog čitatelja koji želi steći širu predodžbu. Opširnije: Balog, 2023., str. 25-30.

od 43,69% kombiniranih i udovičkih brakova. Krizu godina 1779. – 1782., iz gore spomenutih razloga, proširio sam kroz dvije godine. Ne drastično, ali u razdoblju krize dolazi do pada broja brakova mladića i djevojaka, dok porast bilježimo u svim kategorijama u kojima sudjeluju udovci i/ili udovice.

Objašnjenje koje se logično nameće jest da je u vrijeme povećanog pomora povećan i broj obudovjelih partnera, koji se odmah potom ponovo žene / udaju. Na taj način raste udjel osoba koje stupaju u *drugi brak*, u svim kombinacijama.⁴⁷⁶ Tako, podijelimo li brakove na bračne drugove, utvrdit ćemo da u razdoblju 1764. – 1808. u brak ulazi 71,79% mladića / djevojaka te 28,21% udovaca / udovica. U razdoblju 1779. – 1784. vjenčava se 66,67% mladića / djevojaka te 33,33% udovaca / udovica. Porast udjela osoba koje stupaju u *drugi brak* osjetljiv je i podupire tezu o „izgubljenim bračnim drugovima“ u krizi. Niti ova kriza, jednako kao i kriza 1767. – 1768., nije bila ekonomska, jer bi to ostavilo negativan otisak na nupcijalitetu. Dvije su zdravstvene krize pogodile župu Križevci, početkom 1779., te u proljeće 1782. Dubljom analizom otiska mogli bismo prepoznati još neke oscilacije, ali bez dodatnih podataka teško je reći radi li se o karakterističnim oscilacijama koje su na manjem uzorku izraženije. Obje su krize bile regionalnog značaja te se ova prva iz 1779. jednakom snagom, ali s mjesec-dva kašnjenja,

⁴⁷⁶ Dodatna motivacija za žurno sklapanje novog braka za obudovjele osobe je i ta što je mnogo tih obitelji izgubilo veći broj djece. Osiguranje održivosti potomstva snažan je poticaj za opetovane brakove, kao i za upuštanje u rizične trudnoće već na zalasku fertilnog razdoblja.

odrazila u Varaždinu, dok se kriza 1782. od rujna do studenoga osjetljivo obrušila na Ludbreg. Obe su krize pogađale različite uzraste, ali manje djecu i dojenčad. Štoviše, broj preminule djece i dojenčadi bio je čak nešto smanjen. Ove su četiri godine ostavile duboku depresiju u bilanci rođenih i umrlih, no gotovo bez predaha slijedit će ih nove pošasti i ekonomska kriza kakva dugo nije zapamćena.

Boginje, upale pluća i porebrice 1784. – 1785.

Za žitelje Križevaca, kao i sjeverne Hrvatske, u ovih desetak godina nije bilo predaha. Možemo zaključiti da se zaraze i povećana smrtnost od dječjih i inih bolesti smjenjuju u nemornom ritmu pa tek prema demografskom otisku ističemo razdoblja kada se neka pošast posebno ističe. Usporedbom sa susjednim župama uočavaju se neke šire epidemije i smjerovi njihovog širenja. U krugu oko Križevaca uočavamo da iste krize zahvaćaju Ludbreg, Varaždin, a u rijetkim slučajevima razmjor ugroze je takav da se koja rečenica o tome nađe i u drugim izvorima.

I u zadnjoj četvrtini 18. stoljeća zdravstvene su prilike skromne. Najranije spomenuto ime jednog županijskog fizika, dakle prvi doktor medicine u Križevcima je Tadej (Thadeus) Quarengo, spomenut 1770., umro 17. travnja 1779.⁴⁷⁷ Nije neznčajno primijetiti da je gospodin Quarengo umro upravo u jeku žestoke pošasti, koja je najviše kosila u veljači i ožujku, da bi se potom poput požara proširila prema Varaždinu. O doktoru Quarengu znamo veoma malo, uglavnom podatke o privatnom životu iz matičnih knjiga.⁴⁷⁸ Njegov neizravni nasljednik Leopold Pluskal,⁴⁷⁹ u službi je 1782. – 1796. Uz njegovo doba vezani su prvi konkretni pokušaji da se zdravstvena zaštita na terenu podigne na višu razinu.

Puk je živio u bijednim i nezdravim uvjetima, hrana je bila jednolična i siromašna hranjivim sastojcima, domovi su bili slabo zidani, drveni ili blatni, te su zimi bili hladni. Dim se bez dimnjaka razlijevao prostorom pa se zračilo kroz otvorena vrata. I na odjeći puk oskudijeva

⁴⁷⁷ BAZALA, 1943., str. 77; HR-HDA, inv. br. 555, str. 262, 17. travnja 1797.: *Obiit Clarissimus D Thadeus Quarengo Medicus, provivus SSmtis annorum prope 70, et sepultus in Criipta apud PP Paulinorum.*

⁴⁷⁸ BALOG, 2023., str. 62-64.

⁴⁷⁹ Županijski fizik (*Physicus Comitatusi*) spomenut je u veljači 1779. u vezi računa za liječenje gradskog suca Ivana Kešera (*Joannes Kesser*), koji je preminuo dva mjeseca prije Quarenga. Nažalost, u računu nije navedeno ime, ali ne bi bilo iznenađujuće da se u ovom računu radi o doktoru Quarengu, koji je u vezi troškova oko najma kuće zabilježen kao županijski doktor još 31. siječnja 1777., GMK – zbirka arhivskih dokumenata, inv. br. 7075-3, nepaginirano; HR-HDA, zbirka 'Grad Križevci', stara signatura 1/43, protokoli 1775. – 1803., Act 11/11, nepaginirano.

pa je pothlađenost zimi normalno stanje.⁴⁸⁰ Pri tome, porok alkohola, vina, ali i rakije, nije ograničen samo na staleže, nego u njemu prekomjerno uživa i obični puk, slabeći na taj način dodatno svoj iscrpljen organizam.⁴⁸¹ Bolesti haraju s visokim udjelom smrtnosti pa se čini da dominiraju ciklički povraci velikih boginja. Spominju se pošasti trbušnog tifusa, dizenterija, kao i upale pluća i porebrice.⁴⁸² Zanimljiv nam je podatak koji dobivamo iz sekundarne građe: 14. veljače 1766. podignut je u crkvi u Križevcima oltar svetog Valentina, te je narod potican da se utječe ovom svecu u raznim nevoljama. U spomenici je zabilježen velik broj uspješnih zagovora svecu pa nalazimo opise 24 slučaja čudesnog izlječenja zagovorom sveca. Tako se navodi 13 slučajeva ozdravljenja od padavice, 7 slučajeva oslobađanja od teških fraza, dva slučaja groznice i po jedan slučaj žestoke glavobolje i noćnih mora.⁴⁸³ Iako nam ovaj katalog ne donosi neke nove podatke o pošastima, svakako je zanimljivo uočiti koliko su među pukom bile raširene neke boljetice, a posebno padavica. I u knjizi umrlih kao uzrok smrti – u rijetkim slučajevima kad je ovaj podatak naveden – nalazi *morbis caduco*.⁴⁸⁴

Kriza, koja se „stisnula“ između ranije opisane zdravstvene krize i „velike gladi“, svoj vrhunac doseže u listopadu 1785. U ožujku i travnju, bilježi fizik Pluskal u svom godišnjem izvješću za 1785., izbile su boginje u Križevcima i raširile se diljem Županije. Kada gledamo kretanje umrlih kroz ove dvije godine, vidjet ćemo porast smrtnosti u travnju, no budući da je travanj najteži mjesec po smrtnosti u ovoj župi, ove godine smrtnost u travnju ne premašuje višegodišnji prosjek. Godinu ranije, sezonska influenza (gripa?), pogodila je Križevce, ali tek osrednje, bez istaknutog traga u broju umrlih. No istovremeno je žestoko pogodila Ludbreg, u kojem je od ožujka do svibnja pokosila 52 osobe (mjesečni prosjek 9,50). U rujnu i listopadu šire se upala pluća i upala porebrice, koje istovremeno napadaju i Križevce i Ludbreg. U Križevcima je samo u listopadu umrla 31 osoba (prosjek za listopad 13,72), a u Ludbregu u rujnu 21 (prosjek 6,77) i u listopadu 25 (prosjek 6,49). Provučene kroz grafički prikaz, ove dvije godine u Križevcima i Ludbregu izgledaju ovako:

⁴⁸⁰ THALLER, 1927., str. 10-12.

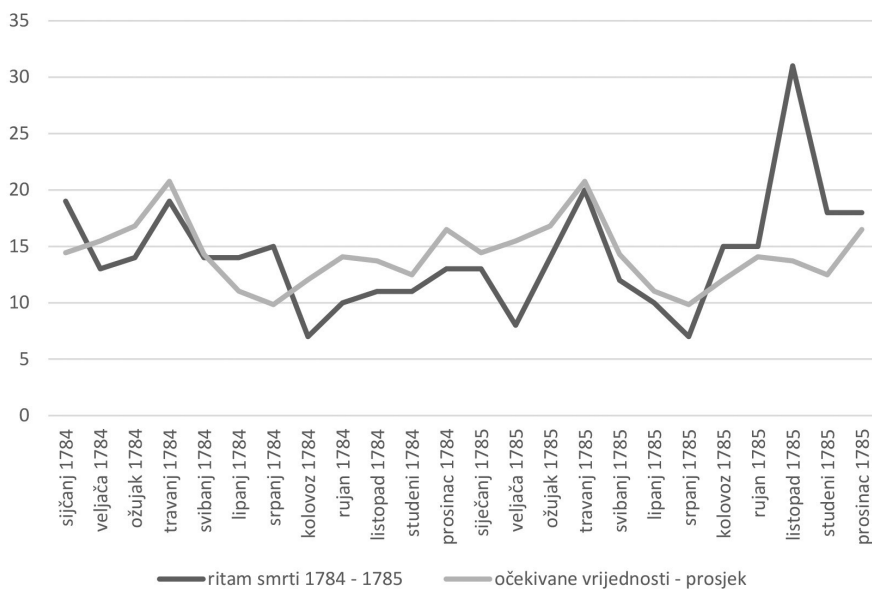
⁴⁸¹ THALLER, 1927., str. 11; KRIVOŠIĆ, 1991., str. 281, izvještaj fizika Pluskala za ožujak: *Aeris me usibus his mutationes subitae saepe, miserum miseri contribuentis Croatici contra has vestimentum, vini generosissirni et liquorum spirituosorum abusus fomitem morbi inflamatorii ponunt.*

⁴⁸² THALLER, 1927., str. 17-18; KRIVOŠIĆ, 1991., str. 67.

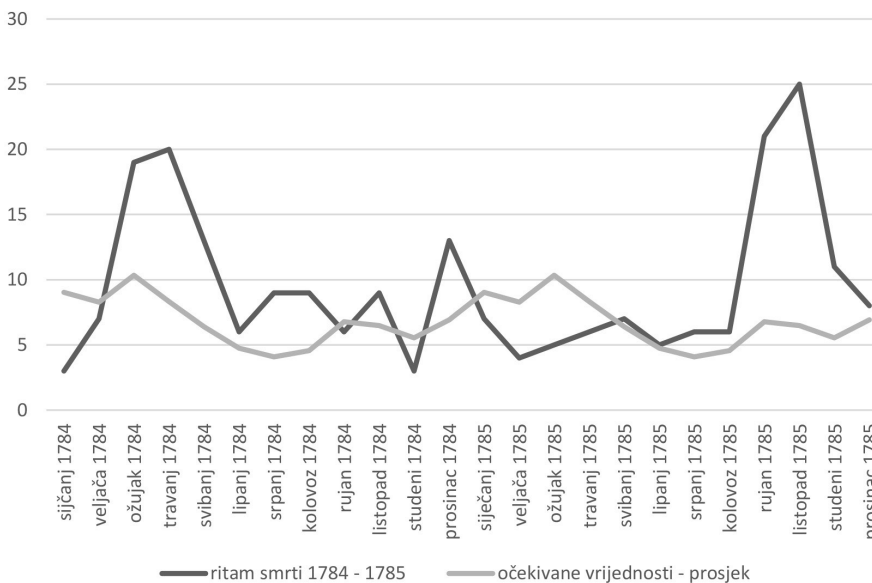
⁴⁸³ Spomenica RKT Župe Križevci, preveo Ljudevit Plačko, rukopis u GMK, str. 63-65.

⁴⁸⁴ HR-HDA, inv. br. 555, str. 230, 238.

Grafikon 8 - Povećana smrtnost kroz bolesti, Križevci

Grafikon 9 - Povećana smrtnost kroz bolesti, Ludbreg

Ova se posljednja zdravstvena kriza, upala pluća i porebrice, poklapa s početkom nove ugroze drugačije vrste, „velike gladi“.

„Velika glad“ 1785. – 1787. i njene posljedice

Sasvim je druge vrste demografski otisak sezona nerodice i gladi pa možemo paušalno ustvrditi da ga je lakše pratiti. Ranije navođena tvrdnja da se godine gladi i nerodice prepoznaju po depresijama nupcijaliteta svakako je neporeciva, ali ne i dostatna za prepoznavanje ritma događaja u zajednici. Naprotiv, iskustvo vodi k zaključku *da će nerodna godina redovito uzrokovati smanjen broj vjenčanja, ali ne i da je svaki smanjen broj vjenčanja dokaz o nerodnoj godini i gladi.*

U nizu „dobrih“ godina, od 1767. – 1770., kada niti jedne godine broj vjenčanja nije bio ispod 50, odjednom 1771. broj vjenčanja pada na 25. U Spomenici Župe Križevci čitamo da je 1770. bila *većim dijelom kišovita, zbog čega je češće dolazilo do poplava. To je bio razlog zbog kojega smo te godine dobili malo vina i žita*⁴⁸⁵. Iz već navedenih razloga za pad broja vjenčanja referentna je prethodna godina, a ne tekuća. Jednaka se situacija ponavlja već 1773. kada, nakon kratkotrajnog oporavka, broj vjenčanja pada na 31. U Spomenici 1772. čitamo:

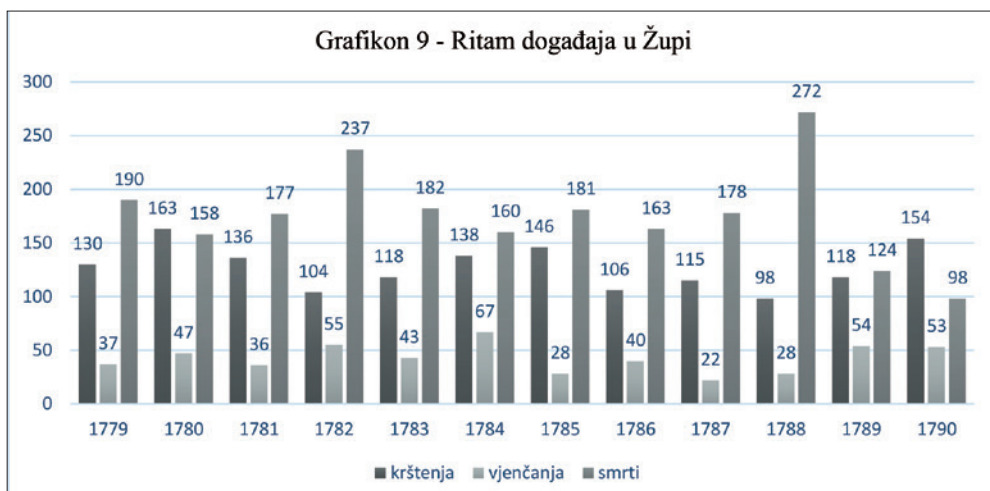
*Proljeće je te godine bilo blago, a u ljetu je bilo mnogo grmljavina i udara groma. Tako su 17. srpnja u 9 sati uvečer, u blizini župne crkve, izgorjele tri kuće tako da je ostao samo pepeo. Takva nevremena jako su smanjila plodnost polja i gora.*⁴⁸⁶

I ovaj puta postoji nesumnjiva uzročno posljedična veza. Oporavak će uslijediti odmah 1774. uz povećan broj svadbi (55) te uz bilješku u Spomenici o 1773., kao dobroj godini: *Ove godine u poljima i gorama plodnost je bila dobra, te smo dobili natprosječnu količinu žita i vina.*⁴⁸⁷ Ovo napominjem na ovom mjestu kako bih naglasio da se pravilo o porastu / padu nupcijaliteta kroz bolju ili lošiju godinu opetovano dokazuje u praksi, ali ga ne treba uzimati olako, bez dodatnih potvrda u građi. Sve je ovo važno ponoviti prije nego razmotrimo demografski otisak ugroze koja je stekla atribut „velike gladi“. Pogledajmo najprije sažetak ritma događaja u Župi kroz godine 1779. – 1790.

⁴⁸⁵ Spomenica RKT Župe Križevci, preveo Ljudevit Plačko, rukopis u GMK, str. 69.

⁴⁸⁶ Spomenica RKT Župe Križevci, preveo Ljudevit Plačko, rukopis u GMK, str. 70.

⁴⁸⁷ Spomenica RKT Župe Križevci, preveo Ljudevit Plačko, rukopis u GMK, str. 70.

Događaji su prikazani kroz brojeve, a ne kroz indekse, kako bi se vidio njihov apsolutni odnos. Obuhvaćene su godine koje prethode „velikoj gladi“; već sam analizirao neke zdravstvene ugroze u tom razdoblju. Sve godine osim 1780. pokazuju negativnu bilancu krštenja i smrti, a trend će se preokrenuti tek 1790. Oscilacije nupcijaliteta nešto su manje, a 1784. pokazuju značajan pozitivan skok.

Kao godine „velike gladi“ uzimaju se 1785. – 1787.,⁴⁸⁸ iako na širokom području na kojem se pojavila nije došla naglo i odjednom, nego se pojavljivala između 1784. i 1786., a trajala je i do 1788. „Veliku glad“ isprva bilježe duhovnici na marginama matičnih knjiga,⁴⁸⁹ a potom ulazi i u službene prepiske upravnih tijela Kraljevstva s Bečom, koji konačno i osigurava pomoć najugroženijima.⁴⁹⁰ „Velike gladi“ prisjeća se mnogo godina kasnije u svojim *Uspomenama* Adam Oršić, iako bez navođenja godine:

Osobita nerodica prouzročila je velik glad, tako da su seljaci pekli kruh od drvene kore i kukuruznih klipova, a mnogi su se našli mrtvi od gladi, po cestama, u šumama, a njihova djeca na paši. Josip je dao dopremiti žita iz Sicilije i podupro (premda kasno) ipak malo narod: povjerenstvo za zemljarinu još je uvijek djelovalo, gospoštije ostadoše bez novac i žitka, ni mogle pomagati svojim podanicima, pa se svi tako našli u tužnim prilikama.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ KRIVOŠIĆ, 1988., str. 21-22; KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 35; HABDIJA, 2014., str. 27-33.

⁴⁸⁹ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 35.

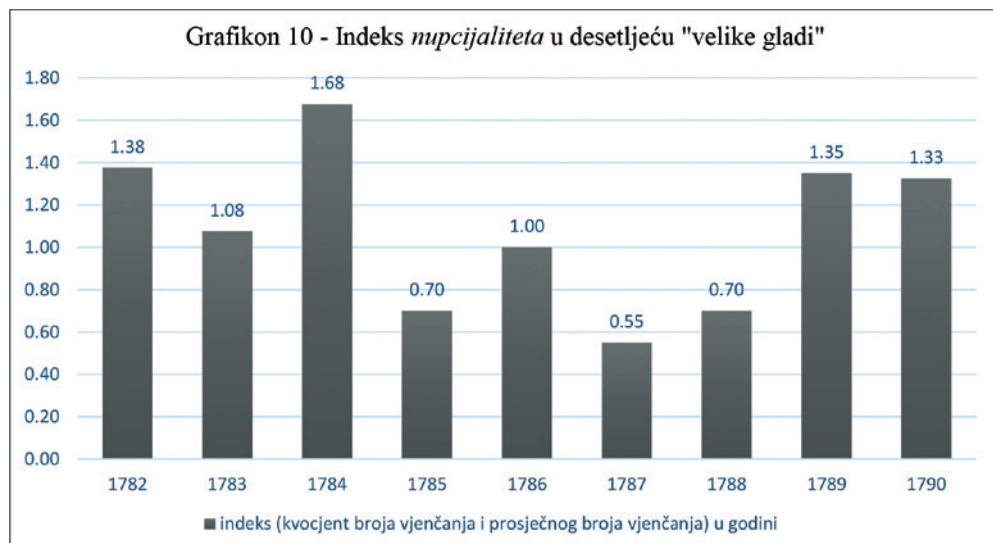
⁴⁹⁰ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 44-50.

⁴⁹¹ ORŠIĆ, 1943., str. 70.

Podaci koje Oršić u svojim *Uspomenama* iznosi potvrđeni su i u drugim izvorima, pa tako i pomoć koju Josip II. osigurava „premda kasno“, a dramatičan podatak o kruhu od klipova kukuruza i kore drveta nalazimo i u Spomenici Župe Brođanci, što i ovom podatku daje težinu⁴⁹². Jedino se ne čine vjerodostojnima podaci o masovnom umiranju od gladi, jer ih matične knjige u tom smislu i opsegu ne potvrđuju. No i o tome će još biti govora.

„Velika glad“ široko je zahvatila Varaždinsku i Zagrebačku županiju, proširila se slavonskom Posavinom i okolicom Karlovca.⁴⁹³ Sporadično je zahvatila i dijelove Križevačke županije, iako izvori govore o manjoj ugrozi u usporedbi sa susjednim područjima.⁴⁹⁴ Ovdje nas zanima u kolikoj su mjeri zahvaćeni Križevci.

Budući da se u različitim izvještajima Križevci ne spominju posebno, a službenici Križevačke županije 1786. izvještavaju Bana da *na njihovom području stanje nije kritično s obzirom na nedostatak usjeva; koliko je bilo potrebno, pomoć su pružila vlastelinstva*.⁴⁹⁵ U nedostatku drugih podataka iz izvora, opet bacamo pogled na demografski otisak.

Nagao pad broja vjenčanja ispod prosjeka događa se 1785., što svoj uzrok mora imati već u 1784. U Križevcima se 61,40% svih brakova sklapa u siječnju i veljači⁴⁹⁶ pa svaka neravnoteža

⁴⁹² HABDIJA, 2014., str. 27.

⁴⁹³ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 36, karta.

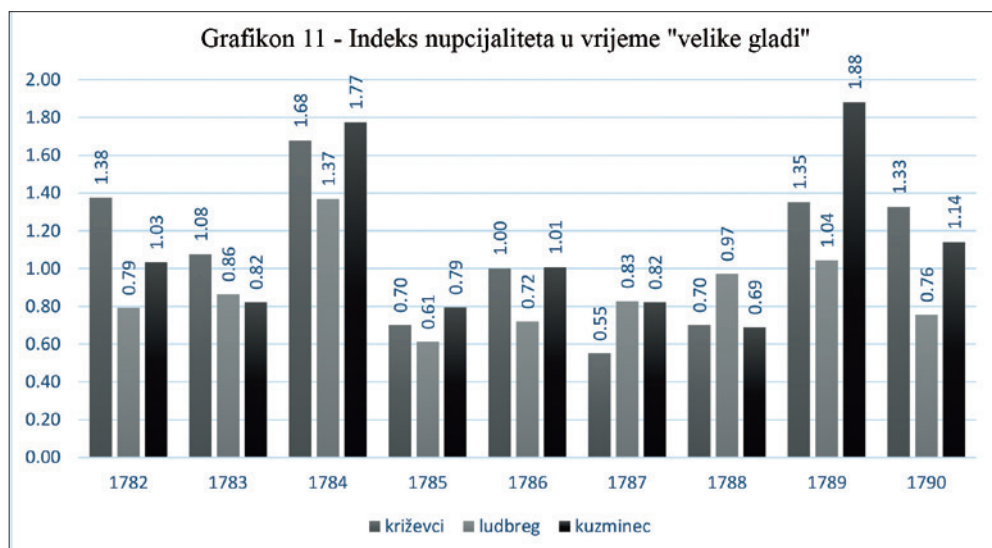
⁴⁹⁴ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 48-49.

⁴⁹⁵ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 48.

⁴⁹⁶ Podatak se odnosi na razdoblje 1717. – 1808.

može ozbiljno utjecati na ritam nupcijaliteta tek u sljedećoj godini. Potom možemo govoriti o četverogodišnjoj depresiji. Iako je 1786. došlo do prividnog kratkotrajnog oporavka, ovo jednogodišnje izjednačenje broja vjenčanja s višegodišnjim prosjekom (40 vjenčanja 1786.) dolazi usred razdoblja kada je prosjek bio viši: 1782. – 1784. bilježimo 55, 43 i 67 vjenčanja. Kroz ove četiri godine, 1785. – 1788., prosjek je 29,50 vjenčanja godišnje, dakle višegodišnji pad na 73,81% prosječnog godišnjeg broja vjenčanja (39,97). O oporavku, mada kratkotrajnom, možemo govoriti tek od 1789. godine s 54 vjenčanja i 53 u sljedećoj godini. Dakle, utjecaj „velike gladi“ na nupcijaliteta nesumnjiv je kroz ovu depresiju, uz napomenu da je kriza započela već 1784.

„Velika glad“ bila je nadregionalna ugroza, zabilježena u velikom dijelu hrvatskih i slavonskih županija, a postoje indicije da se radi o istom globalnom događaju koji se širio Europom kao posljedica vulkanske erupcije na Islandu.⁴⁹⁷ Stoga imamo razloga usporediti demografski otisak „velike gladi“ u Križevcima sa župama u užem i širem okruženju.

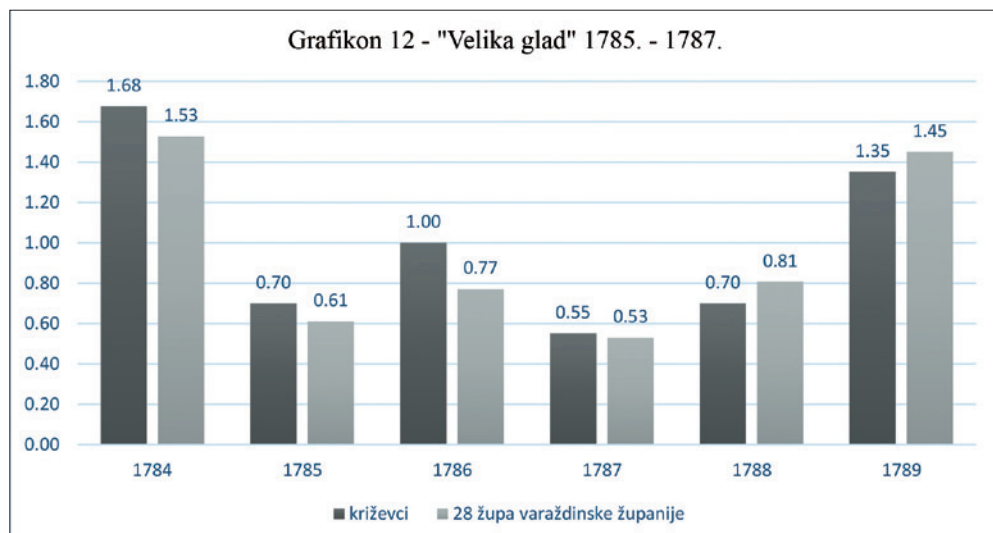

Na grafičkom prikazu vidimo usporedbu indeksa vjenčanja u Križevcima i bliskim župama, Ludbregu i Kuzmincu.⁴⁹⁸ Prema demografskom otisku, „velika glad“ posebno je pogodila Ludbreg, uz dublju depresiju od one u Križevcima, ali i početak oporavka već u 1788. godini.

⁴⁹⁷ KUŽIĆ, 2006.

⁴⁹⁸ Podaci za Ludbreg i Kuzminec: KRIVOŠIĆ, 1991., str. 252-255, Tablice XXXII. – XXXII.b, str. 256-259, Tablice XXXIII. – XXXIII.b.

Kuzminečka će župa uglavnom pratiti ritam vjenčanja Križevaca, s time da će godina oporavka, 1789., pokazati nešto veći skok. Ludbreška je župa nešto manja s prosjekom 27,78 vjenčanja godišnje pa je razumljivo da su oscilacije veće, dok su križevačka (39,97) i kuzminečka (37,75) podjednake. Sljedeća usporedba uzima u obzir veći broj župa Varaždinske županije, koja je bila najosjetljivije pogođena „velikom gladom“. Podaci za Varaždinsku županiju objedinjeni su i odnose se na 28 župa.⁴⁹⁹

Ovdje vidimo potpuno usklađeno kretanje nupcijaliteta, koje možemo uzeti kao konačnu potvrdu da se karakteristični demografski otisak s četverogodišnjom depresijom doista odnosi na globalnu ugrozu „velike gladi“, koja se u Križevcima i župama Varaždinske županije i vremenski poklapa, a pokazuje i sličan intenzitet. Zanimljivo je, međutim, da sama Varaždinska županija, koja je prostrana i proteže se od Martijanca i Jalžabeta pa sve do Kostela, Tuhlja i Desinića, nije bila jednako pogođena u svim dijelovima. Najosjetljivije je pogođeno *Donje polje*, župe oko Varaždinskih Toplica, Mađareva i Martijanca,⁵⁰⁰ dakle područje koje graniči s Križevačkom županijom i najbliže je Križevcima.

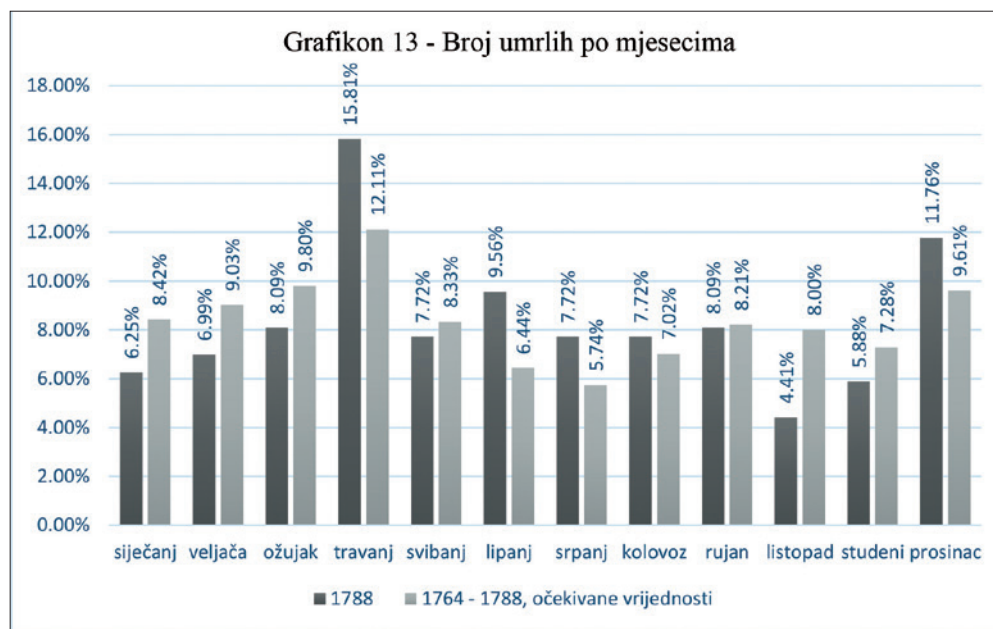
Vratimo se malo na ritam svih događaja u Župi Križevci (krštenja, vjenčanja, umiranja) kroz razdoblje „velike gladi“ (Grafikon 9). Kao posljedica opetovanih valova pošasti i osnaženih sezonskih bolesti, Križevci su u višegodišnjem negativnom trendu krštenja nasuprot umiranja, što ne jenjava niti kroz godine gladi. Iako povećan mortalitet nije karakterističan za

⁴⁹⁹ Podaci za 28 župa Varaždinske županije prema: KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 38, Tablica 10/1-2.

⁵⁰⁰ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 38, Tablica 10/1-2.

gladne godine, razumljivo je da ne dolazi do pozitivnih pomaka. Organizmi iscrpljeni glađu fragilni su na svaku zdravstvenu krizu pa i sezonska gripa učini mnogo veću štetu. To je vidljivo kroz kretanje negativnog trenda krštenja i umiranja tijekom gladnih godina: 1784., 138 – 160, 1785., 146 – 181, 1786., 106 – 163, 1787., 115 – 178 te posebno 1788., 98 – 272. Ovo je ujedno i najveći broj umrlih u jednoj godini od 1764. do 1808.

Obzirom na ovoliko povećan broj umrlih u jednoj godini, izvukao sam posebno parametre za ovu godinu kako bih pokušao prepoznati neki dodatan razlog za ovoliki broj umrlih. Godišnji ritam pokazuje dva skoka u mjesečnom broju umrlih, onaj u travnju kada je preminulo 43 osobe i u prosincu 32 osobe. Međutim, ova se dva vrhunca poklapaju s očekivanom sezonom umiranja u Križevcima, jedino što u skladu s čitavom godinom izbacuju nešto veće brojeve. Pogledajmo:

Na grafikonu je prikazana sezona umiranja u 1788. godini u usporedbi s prosječnim, očekivanim vrijednostima kroz dulje razdoblje. Iako su vidljiva odstupanja, ovdje se radi samo o pojačanim oscilacijama, ali u očekivanim razdobljima. Vrhunci su nešto istaknutiji, ali u očekivanim mjesecima, travnju i prosincu, no prije zaključaka, još ću prikazati raspodjelu na dobne razrede preminulih u ovoj godini i u godinama koje joj neposredno prethode, u razdoblju negativne bilance krštenih i umrlih.

Razmatraju se samo preminuli kod kojih imamo podatke o uzrastu u vrijeme smrti, 244 osobe u 1788. te 506 umrlih 1785. – 1787. Kao baza za usporedbu služe podaci za 3674 preminula od 1764. do 1788.

	1785. – 1787.		1788.		1764. – 1788.	
	broj	udjel	broj	udjel	broj	udjel
≤ 1 godina	182	35,97%	40	16,35%	1106	29,04%
1 – 5 godina	74	14,62%	69	28,28%	678	17,80%
5 – 15 godina	32	6,32%	25	10,25%	271	7,12%
> 15 godina	218	43,08%	110	45,08%	1753	46,03%
ukupno	506	100,00%	244	100,00%	3808	100,00%

Ono što nas na ovoj tablici zanima su značajna odstupanja od očekivanih vrijednosti. Ako razrede do 15 godina objedinimo, odnosno ako gledamo na udio preminulih starijih od 15 godina, vidjet ćemo prilično ujednačen udjel među 1785. – 1787., 1788., te očekivanim prosjekom. Međutim, unutar tri predložena kriterija, do prve godine života, 1 – 5 godina i 5 – 15 godina, razlike su zanimljive. Privlači pažnju upola niži udjel preminule dojenčadi u 1788., nasuprot prethodne tri godine, koji je istovremeno i osjetljivo manji od očekivanog dugoročnog prosjeka te matematički obrnuta situacija za malu djecu stariju od jedne godine, do pet godina. Prevedeno, ovo bi značilo sljedeće: 1788. godine umire velik broj djece rođene prethodnih godina (1-5), ali i veoma mali postotak djece rođene u ovoj godini. Djeca 1 – 5 godina umrla u 1788., djeca su rođena u „velikoj gladi“, djeca koja su prve dvije – tri godine bila trajno pothranjena pa njihovi organizmi nisu mogli preživjeti ni uobičajenu sezonsku gripu. Da je to doista tako, svjedoči i visok postotak umrle dojenčadi u godinama gladi, 1785. – 1787. Krivošić ističe da izvještaje suvremenika o velikom broju umrlih od gladi treba uzeti s rezervom,⁵⁰¹ te je sasvim točno da većina ove dječice nije umrla od gladi. Zapravo, njih je s lakoćom pokosila prva, možda i osrednje opasna boljetica. Kroz tri godine gladi, organizmi su iscrpljeni, oslabjeli i neotporni, a najizloženija su nedorasla djeca, čije tijelo traži dodatnu energiju za rast i razvoj. Ne bi bilo neočekivano ako su suvremenici ove smrti izjednačavali, odnosno sasvim ispravno pripisivali gladi i izgladnelosti.

Ovdje je potrebno provjeriti još jednu varijablu: broj umrle dojenčadi u odnosu na broj živorođenih (krštenih). Stopa umrle dojenčadi broj je umrle dojenčadi na 1000 živorođenih. U razdoblju 1764. – 1788. na tisuću krštenih dolazi 309,46 umrle dojenčadi. U razdoblju „velike gladi“ stopa smrti dojenčadi iznosi zastrašujućih 495,91, što znači da do prvog rođendana

⁵⁰¹ KRIVOŠIĆ, 1991.a, str. 19.

umire svako drugo kršteno dijete. Godine 1788. stopa pada na još uvijek visokih 408,16. Ova-ko visoke vrijednosti posljedica su malog broja rođenja / krštenja, koji je posebno izražen baš 1788. Ipak, pad stope dojenačke smrti nakon godina „velike gladi“ osjetljiv je.

Naknadne posljedice krize 1779. – 1788. – demografska rupa

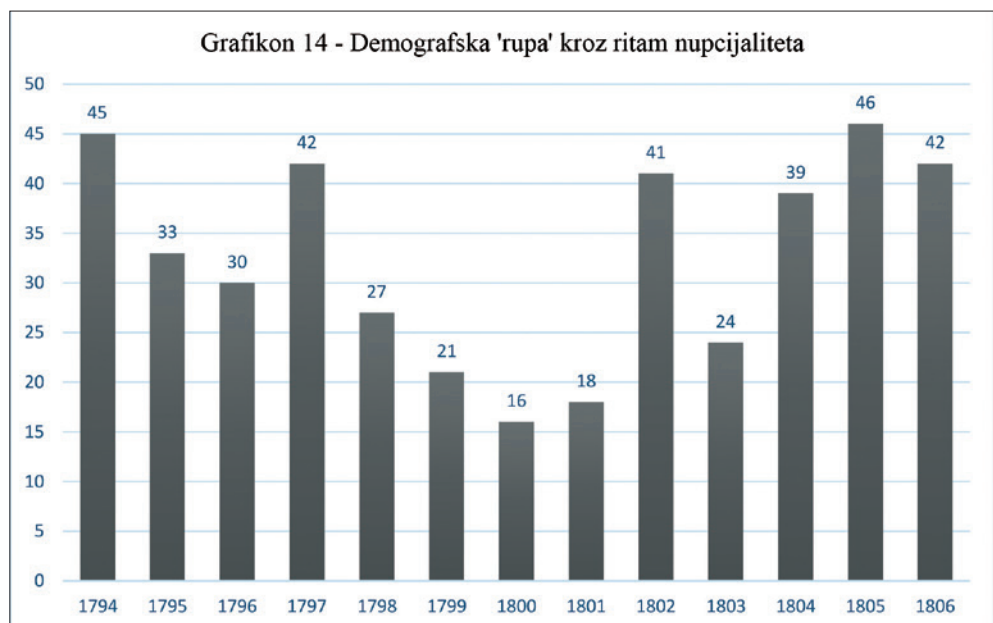
O godinama od 1779. do 1788., dakle ukupno deset godina, govorit ćemo kao o razdoblju desetogodišnje krize. Iako se ne radi o jedinstvenoj krizi i iako smo se uvjerali da je 18. stoljeće bremenito krizama koje se prelijevaju jedna u drugu, neumoljivi brojevi izdvajaju ovih deset godina kao „najgore od najgore“.

Godišnja bilanca krštenih i umrlih oscilira kroz razdoblja od po 3-4 godine do 1773., a potom ostaje u pozitivnoj vrijednosti, mada minimalnoj, kroz sljedećih pet godina. Od 1779. slijedi niz godina negativne bilance, uz kratki prekid 1780., kada je zabilježeno 6 krštenih više. Ova kriza traje do 1789., kada tek minimalna negativna vrijednost od -6 daje neku slutnju oporavka. U deset godina, od 1779. do 1788., bilanca krštenih i umrlih je -644. Oporavak se odvija od 1789. do 1804., kroz šesnaest godina. Uz jednogodišnje prekide s manjim negativnim bilancama, kroz ovih šesnaest godina zajednica se oporavlja uz pozitivnu bilancu od 676 krštenih više nego istovremeno umrlih. Ovo je, naravno, samo opći podatak koji ilustrira održivost zajednice kroz krizu i naknadni oporavak.

Međutim, duboka desetogodišnja kriza nije ostala bez posljedica: između 1795. i 1804., u razdoblju kada se zajednica oporavlja stalnom pozitivnom bilancom krštenih i umrlih, dolazi do duboke krize broja vjenčanja. U ovih deset godina samo su dvije godine bile s brojem vjenčanja minimalno iznad prosjeka. Prosječno se sklapa 40 vjenčanja (točnije, 39,97 u razdoblju 1717. – 1808.), a 1797. i 1802. godine sklopljena su 42, odnosno 41 brak. Nasuprot tome, čak u pet godina ovog razdoblja sklopljeno je manje od 30 brakova, a u dvije godine manje od 20. Kroz ovih deset godina sklopljen je 291 brak, 109 manje od prosjeka. Nedostaje više od četvrtine mladenaca.

Dugotrajna depresija godina ispod prosjeka vjenčanja – uz dvije „dobre“ godine, koje ne mogu popraviti utisak višegodišnje posvemašnje krize – nema nikakvih indikacija u kronikama i nekim drugim dostupnim podacima. Kroz iste ove godine traje pozitivna bilanca nataliteta prema mortalitetu te će 1795. – 1804. biti kršteno 1545 djece, dok će umrijeti 1084 župljana; plus iznosi 461 osoba.

Međutim, ova kriza nije – kako bismo na temelju ranije utvrđenih pokazatelja zaključili – povezana s nekom privrednom krizom, dugogodišnjom nerodicom i glađu. Deset godina između 1795. i 1804. slijedi nakon krize 1779. – 1788. Podsjećam, u ovoj prethodnoj krizi umrlo je 644 osobe više nego ih se rodilo. U tom razdoblju imamo katastrofalnu stopu smrti

dojenčadi, koja se na godišnjoj razini kreće između 400 i 500 i ne manji pomor djece do pet godina. Smanjen je i natalitet: kroz ovih deset godina rodilo se 1254 djece, prosječno 125,40 godišnje, dok je prosjek kroz dugoročno razdoblje, 1717. – 1808., 146,89 krštenja godišnje. Demografsku rupu u ovom razdoblju izaziva sinergija smanjenog broja rođene djece i u istom razdoblju povećana stopa smrti dojenčadi i djece do 5 godina. Djeca koja su u ovoj kriznoj dekadi bila djeca, koja su se rodila ili su se *trebala* roditi, stasat će za vjenčanje oko 1795. te će se njihov smanjeni broj osjetiti kroz sljedećih desetak godina. Ova kriza vjenčanja ponešto će se kroz godine razvodniti i neće imati oštar početak i kraj, ali će biti ustrajna i dugotrajno osjetna.

Da se doista radi o osjetno smanjenom broju mladića i djevojaka koji stasaju za brak, a ne o nekom drugom uzroku krize nupcijaliteta, pokazuje i struktura parova, koja je potpuno u skladu s očekivanim, prosječnim vrijednostima. U ovih deset godina (1795. – 1804.) vjenčao se 291 par, a među njima bilo je 180 parova mladića i djevojaka i 101 par u svim kombinacijama s udovcima i udovicama. Čini to 61,86% brakova *prvog braka* i 38,14% kombiniranih brakova. Razlika je minimalna, budući da je na razini 90 godina (1717. – 1806.), 59,40% udjel brakova mladića i djevojaka. Ukupno u brak tijekom ovih deset godina ulazi 75,60% mladoženja *prvog braka* (mladići i djevojke) i 24,40% udovaca i udovica, dok 90-godišnji uzorak daje

odnos 74,74% mladoženja *prvog braka* i 25,26% mladoženja *drugog braka*.⁵⁰² Dakle, parametri se poklapaju s očekivanim prosjekom. Kada se pojavi vanjski uzrok narušavanja nupcijaliteta, obično se naruši i ravnoteža, odnosno poraste udjel udovaca i udovica. Razlog ovome vjerojatno leži u činjenici da su svadbe mladića i djevojaka bile svečanije, bogatije, jer djevojka napušta dom pa je red da se lijepo opremi. Udovci, a posebno u međusobnim udovičkim brakovima, materijalno su neovisniji, vjenčaju se s manje pompe pa ih krize nerodice i siromašnije sezone manje ograničavaju. Tako je na primjer u godinama „velike gladi“, 1784. – 1788., sklopljeno 185 brakova. Sudjelovalo je 233 mladića i djevojaka i 137 udovaca i udovica. Sklopljeno je 62,97% *prvog braka* i 37,03% *drugog braka*. U odnosu na demografsku rupu 1795. – 1804., razlika je drastična, jer tada je brak sklopilo 75,60% mladića i djevojaka i 24,40% udovaca i udovica.

Zaključne misli

Život u Križevcima 18. stoljeća dokumentiran je bogatom građom, arhivalijama, kronikama i bilješkama suvremenika, a iznad svega bogatom građom župnih knjiga. Za oživljavanje slike o ljudima i događajima zanimljivu građu pružaju Krčelićeve *Annuae* i opširne bilješke župnika Josipovića. U sinergiji pokrivaju šesto desetljeće, kao i nekoliko prethodnih i sljedećih godina. Bogate su i podacima o vremenu, ljetinama, kao i o zdravstvenim ugrozama sjeverne Hrvatske, a posebno Križevaca. Ipak, tek će sadržaj jednog budućeg rada biti istraživanje *povijesti kiša i lijepog vremena* križevačkog kraja i utjecaja na *nupcijalitet*. Ovaj puta ovu sam zanimljivu temu preskočio kako bih istraživanje fokusirao na razdoblje od 1764., odnosno zadnju trećinu stoljeća. Razlog tome je želja da cjelovito kušam i ujedno predstavim metodu istraživanja *demografskog otiska*, a što je moguće samo kroz dostupne sve tri župne knjige i baze podataka o sve tri vrste događaja – krštenja, vjenčanja i umiranja. Ujedno, ovo stoljeće, koje je prema svemu bilo bremenito zdravstvenim ugrozama, poremećajima u atmosferi te još jednim valom *malog ledenog doba*, svoje je najteže stranice ispisalo upravo tijekom zadnje trećine.

Ovaj mali prilog otvorio je više pitanja nego što je ponudio odgovora. Predstoji važna obrada konteksta, detaljnije mapiranje župa okolice, kao i daljeg okruženja, kako bismo između redova pročitali nešto više o karakteru prirodnih katastrofa i ugroza s kojima su se susretali naši predci. Uz dopunjena istraživanja te uz prepoznavanje ponovljenih uzoraka *demografskog otiska* bit će moguće doznati i mnogo više o ranijim desetljećima križevačkog 18. stoljeća, a na temelju obje postojeće župne knjige.

⁵⁰² Opširnije: BALOG, 2023., str. 28-30.

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENA GRAĐA

Gradski muzej Križevci (GMK), Zbirka arhivskih dokumenata.

Spomenica RKT Župe Križevci, rukopis, prijepis u Gradskom muzeju Križevci (latinske dijelove preveo Ljudevit Plačko). [Spomenica]

HR-Hrvatski državni arhiv (HR-HDA) – fond Grad Križevci

HR-HDA – Matična knjiga krštenih Župe Križevci 1689. – 1736. inv. br. 549.

HR-HDA – Matična knjiga krštenih Župe Križevci 1736. – 1763. inv. br. 550.

HR-HDA – Matična knjiga krštenih Župe Križevci 1763. – 1782. inv. br. 551.

HR-HDA – Matična knjiga krštenih Župe Križevci 1783. – 1814. inv. br. 552.

HR-HDA – Matična knjiga vjenčanih Župe Križevci 1748. – 1809. inv. br. 555.

HR-HDA – Matična knjiga umrlih Župe Križevci 1752. – 1788. inv. br. 555.

HR-HDA – Matična knjiga umrlih Župe Križevci 1788. – 1836. inv. br. 557.

LITERATURA

Balog, Zdenko. 2021. Rekonstrukcija obitelji u 18. stoljeću – u kontekstu društvene povijesti – metode, teškoće, ishodi. *Zbornik Janković 5-6*, Bjelovar. 9–49. [Balog, 2021.]

Balog, Zdenko, 2023. *Križevci u galantnom stoljeću – obitelj, brak, rođenje i smrt u predmodernu doba*. Ogranak Matice hrvatske u Križevcima. Križevci. [Balog, 2023.]

Balog, Zdenko. 2024. *Drugi brak Cris*, (rukopis, predan u tisak prosinac 2023.) [Balog, 2024]

Baričević, Doris, Djela varaždinskog kipara Fridrika Pettera u Varaždinu i Križevcima, *Bulletin JAZU 1 (47)* (Zagreb, 1979.), str. 53-74. [Baričević, 1979.]

Bazala, Vladimir. 1943. *Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama*. Hrvatski izdavački bibliografski zavod. Zagreb. [Bazala, 1943.]

Chaunu, Pierre. 1977. *Civilizacija klasične Evrope*. Jugoslavija. Beograd. [Chaunu, 1977.]

Ficović, Ivo, Zbirka matičnih knjiga Historijskog arhiva u Dubrovniku, *Arhivski vjesnik 25/1982*. Zagreb 7-35. [Ficović, 1982.]

Habdija, Tomislav, *Poplave i glad u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća u civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini*, diplomski rad, mentor Hrvoje Petrić (Filozofski fakultet u Zagrebu, 2014.) [Habdija, 2014.]

Krčelić, Baltazar Adam. 1952. *Annae ili Historija 1748. – 1767*. JAZU. Zagreb. [Krčelić, 1952.]

Krivošić, Stjepan. 1988. Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige. *Arhivski vjesnik 31/32*. Zagreb. 13–30. [Krivošić, 1988.]

- Krivošić, Stjepan. 1991. *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*. HAZU. Varaždin. [Krivošić, 1991.]
- Krivošić, Stjepan. 1991. Promjene u kretanju godišnjega broja vjenčanja kao znak pojave oskudice hrane i gladi u hrvatskoj tijekom XVIII. stoljeća. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 30. HAZU. Zagreb. 17–58. [Krivošić, 1991.a]
- Kužić, Krešimir. Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na Hrvatsku 1783. godine, *Geodrija* Sv. 11, br. 1, Zagreb, 2006., str. 3-15. [Kužić, 2006.]
- Oršić, Adam. 1943. *Rod Oršića*. Hrvatski izdavački bibliografski zavod. Zagreb. [Oršić, 1943.]
- Thaller, Lujo, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850*. Dionička štamparija DD, Karlovac, 1927. [Thaller, 1927.]
- Vlahov, Dražen. 1992. – 1993. Matične knjige u Povijesnom arhivu u Pazinu. *Vjesnik istarskog arhiva* 2-3. Pazin. 277–309. [Vlahov, 1992. – 1993.]

SUMMARY

THE 18TH-CENTURY CRISES IN KRIŽEVCI AND ITS DEMOGRAPHIC „FOOTPRINT“, WITH SPECIAL EMPHASIS ON THE ‘GREAT FAMINE’ (1785–1787)

Summary: The proposed study provides an overview of demographic trends in Križevci throughout the latter part of the 18th century, with an emphasis on collective crises and accidents. In addition to other documented disasters, the research focuses on epidemics and the spread of diseases that lead to higher mortality, childlessness, and famine years. The material is mostly drawn from parish (registry) books. This method is based on statistical analyses of the frequency of events (births, marriages, deaths) and particularly of anomalies, in other words – greater positive and negative deviations from the mean and predicted values. Repeating the pattern results in the formation of what is known as a „demographic footprint.“ The demographic footprint can be different depending on the type of threat or accident. This methodology can be applied by identifying the demographic footprint through documented and detailed accidents; additionally, threats and accidents can be reconstructed using the parish register’s identified demographic footprint. The plague of 1767-1768, the fire in 1775, the health crises of 1779-1782 and 1784 – 1785, and the ‘great famine’ of 1785 – 1787 are investigated. Because the demographic footprints overlap and mix, it is impossible to distinguish out exact years of starvation, childlessness, or higher disease-related mortality due to the frequency of major social threats. The overall balance of births and deaths over a number of years appears to indicate that this is one of the most challenging times in the Križevci’s history.

Keywords: Križevci, ‘great famine’, parish registers, demographic footprint, plague, mortality, nuptiality